

VIII ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИИ 2020: ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

НУР-СУЛТАН, КАЗАХСТАН
ФЕВРАЛЬ, 2020

Объединение юридических лиц в форме ассоциации
«Общенациональное движение «Бобек»
Конгресс ученых Казахстана

ISSN 2664-2271

BOBEK

«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2020:
CENTRAL ASIA»

№ 3(3). Февраль-март 2020
СЕРИЯ «ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ»

Журнал основан в 2018 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Б.Е. Кумеков, академик НАН РК, д.ф.н.; **Маслов Х.Б.**, PhD;

Заместители главного редактора:

Е. Ешим, **Е. Абиев** (Казахстан), **Лю Дэмин** (Китай),

Е.Л. Стычева, **Т.Г. Борисов** (Россия)

ЗАҢСЫЗ ЖОЛМЕН КЕЛГЕН АҚШАЛАЙ ҚАРАЖАТТАРДЫ НЕМЕСЕ БАСҚА МҮЛІКТІ ЗАҢДАСТЫРУДЫ ТЕРГЕУ БОЙЫНША ЖАҢА ШАРАЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУГЕ ЖӘНЕ ӘЗІРЛЕУГЕ АРНАЛҒАН НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы, з.ғ.м., аға оқытушы;
Беркинбекова Ажар Мухамеджановна, аға оқытушы;
Сейдинова Мадина Абдрашитовна, з.ғ.м., аға оқытушы;
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ.)

***Аңдатпа.** Мақалада аталған мәселелерді шешу үшін қылмыстық жолмен келген табыстарды заңдастыру шарттары мен жағдайларының қалыптасуы мен дамуына тікелей ықпал ететін объективтік-субъективтік факторлар зерттелген. Осыған орай, заңсыз табыстарды заңдастырумен байланысты қылмыстық әрекеттерді әшкерелеудің, тергеудің және алдын алудың тиімді әдістері мен тәсілдерін қарастыру, дәлелдеу субъектілерінің іздеу-тану әрекеттері барысында дәлелдерді жинау, зерттеу, бекіту және бағалау тәсілдерін анықтау дәлелдеу субъектілерінің міндеттерінің бірі болып табылады.*

***Кілт сөздер:** Қылмысты тергеу. Ұйымдасқан және ұлтаралық қылмыскерлік. Дәлелдерді жинаудың және зерттеудің криминалистикалық әдістері. Заңсыз табыстарды легализациялауды тергеу кезінде дәлелдеуге жататын жағдайлар. Заңсыз табыстарды легализациялаумен байланысты қылмыстардың криминалистикалық сипаттамалары. Криминалистикалық саралау.*

Тергеу бағыты мен нәтижесі тәуелді болатын жағдайларды дәлелдеу құралдары ретінде қолданылатын фактілер жиынтығын анықтау, оқиға туралы, оның қатысушылары туралы, қылмыстың басқа да жағдайлары туралы дәлелдеу ақпаратын саналы және мақсатты түрде жинау бастапқы мәліметтерді өңдеу және дәлелдеуге жататын, әзірге анықталмаған жағдайларды анықтау арқасында жүзеге асырылады. Жоғарыда аталған барлық ақпараттық компоненттер жиынтығында тергеуші ойша барлық ақпарат ауқымына салатын өзіндік теориялық модельді құрайтын жағдайлар айналасында бірігетіндігін айта кеткен жөн. Нәтижесінде іс жүзіндегі мағлұматтар дәлелдеу затының әртүрлі элементтері айналасында топтасатын, оларды ықтималдылықтың әртүрлі дәрежесінде сипаттап және анықтап, жеке блоктарға бөлінеді.

Қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылдауға арналған бастапқы мағлұматтарды бағалау. Тергеуді талап ететін оқиға туралы хабарлама келіп түскенде, қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылданады. Оның негізділігі көбінесе қылмыс туралы, қылмыстық-процессуалдық күзіретке ие тұлғалардың қылмыстық әрекеттің немесе басқа жағдайлардың белгілерін табуға бағытталған мақсатты әрекеті туралы бастапқы материалдарды алдын ала тексеруге байланысты.

Қажетті тергеу әрекеттері мен жедел іздестіру шараларын (бастапқы және кейінгі кезеңдерде) таңдау. Қылмыстық іс қозғалған сәттен бастап тұлғаны айыпталушы ретінде жауапкершілікке тартуға дейін жүзеге асырылады. Таңдау – дәлелдерді жинаудың көптеген нұсқаларының (тәсілдерінің) біріне тоқтауды, оны таным арқылы нақты жағдай үшін сәйкес деп тануды білдіреді. Оның дұрыстығы тергеу мақсатына жетуде маңызды роль атқарады. Қылмысты ашу және тергеу кезіндегі әрекет алгоритмі мақсатты сипатқа ие; жедел іздестіру және процессуалдық әрекеттердің оңтайлы реттілігін, оларды жүргізу бойынша ұсынымдарды, анағұрлым орынды тактикалық амалдарды қамтиды. Практикалық қызмет пайдаланылатын құралдар, амалдар, әдістермен қатар, осы дәлел нәтижесінде алынғандарды да бағалауға бағытталған ойлау процестерімен қоса жүреді.

Ұйымдық-әдістемелік әрекет бағдарламаларын тікелей іске асыру. Осылайша, дәлелдеуге жататын тергеу оқиғасы, нұқсасы, жағдайы ақпараттық және қызметтік жүйеге құрылымдық элементтер ретінде кіреді. Дегенмен бұл ретте олар мағыналары мен атқаратын функциялары бойынша шамалас емес. Ақпараттың негізгі элементтері ретінде олар типтік, жалпылама категория түрінде болады, танымдық және болжамалы функция атқарады. Әрекеттік негіз құрылымында бұл элементтер нақты тергеу оқиғасымен шарттасылған өзіндік сипатқа ие болады. Олар талдамалы, жинақтамалы, ұйымдық функцияны жүзеге асырады. Талданатын құрылыс қылмыстың жеке түрлері мен топтарын тергеу әдістемесін қалыптастыру кезінде ақпараттық және қызметтік негіздердің тығзы байланысына айғақ болады.

Заңсыз табыстарды заңдастыру туралы істер бойынша, практика көрсеткендей, бастапқы кезеңде (кейде барлық тергеу процесінде де) бастапқы ақпараттың тапшылығы орын алады. Бұл ұсынылатын нұсқалар санынан байқалады: ақпарат тапшылығы неғұрлым басым болған сайын, ұсынылатын және тексерілетін нұсқалар соғұрлым көп болады. бұл жағдайда алғашқы және маңызды емес көптеген нұсқаларды құрауға және тексеруге көп күш және құрал жұмсалады. Бұл тиімсіз болып табылады. Бұл жағдайда қайшылықсыз, нақты, тұрақты нұсқаларға аса назар аударған жөн. Ұқсас қылмыстық жағдайларды шешу тәжірибесі жинақталған жиі кездесетін типтік нұсқаларды білу алғашқы жағдайда бағдарлануға, қол жеткізілген ақпаратты талдауға және дұрыс бағалауға және іс бойынша белгісіз жағдайларды шамалауға көмектеседі. Бұл тексерудің бастапқымен қатар, кейінгі кезеңдерінде де алдын ала тергеудің нақты тапсырмаларын шешудің ықтимал жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Нұсқа қылмыстық істің әзірге белгісіз жағдайларын анықтау ықтималдығы үшін ғана емес, сонымен қатар, ендігі анықталған фактілерді шындыққа сиятындай түсіндіру үшін де ұсынылады [1, 71 б.].

Заңсыз табыстарды заңдастыруды тергеу процесінде нұсқаларды құрастыру келесі міндеттердің шешілуін шамалайды: мәліметтердің заттай, құжаттай және тұлғалық көздері-тасушыларынан арам ақшаларды заңдастыру факті туралы криминалистикалық тұрғыдан маңызды ақпаратты анықтау және алу; жоғарыда аталған көздерден алынған бастапқы ақпараттық базаны жүйелеу; қолда бар бастапқы ақпарат базасын заңсыз табыстарды жылыстатудың ақпараттық моделі мәліметтерімен салыстыру; сол немесе басқа нұсқадан туындайтын нәтижелерді шығару.

Қылмыстық пайдаларды заңдастырудың алғашқы белгілерін анықтау кезінде тергеуші қылмыстың қарастырылатын құрамының барлық белгілерін анықтайды.

Заңсыз табыстарды заңдастыру туралы істер бойынша бірнеше типтік жалпы нұсқаларды бөліп көрсетуге болады:

- заңсыз пайдаларды заңдастыру (жылыстату) орын алды;
- заңсыз пайдаларды заңдастыру (жылыстату) болмады, басқа қандай да бір қылмыс немесе қылмыс бұзушылық жасалды (мысалы, қаржы операциясы немесе заңсыз жолмен келген ақшалай қаражаттармен, құнды қағаздармен, басқа мүлікпен басқалай келісімдер жасалған);
- заңсыз табыстарды заңдастыру (жылыстату) болмады, заңды операция жасалды.

Заңсыз табыстарды заңдастыру туралы істер бойынша жеке тергеу нұсқалары кінәлі тұлғалар, олардың әрекеттерінің себептері мен мақсаттары, қылмыс жасау тәсілдері туралы анықталмаған жағдайларға қатысты қолдағы бар бастапқы материалдарды есепке ала отырып ұсынылады.

Заңсыз пайда көзі туралы жеке нұсқаны ұсыну кезінде бірнеше негізгі нұсқалар басым болады:

- арам ақша көзі – өндірістік (кәсіпкерлік) сала;
- қылмыстық қаражат көзі қаржы (банк) саласы болып табылады;

- арам ақша көзі жалпы қылмыстық әрекеттер саласы болып табылады.
- Қылмыс субъектілері мен оларды жасауға қатысқан тұлғалар бойынша:
- заңдастыру процесінде заңды түрде жұмыс істейтін ұйымдар, мекемелер, банктер немесе тіркеусіз, лицензиясыз, бір күндік фирмаларсыз жұмыс істейтін заңсыз институттар және т.б.;
  - заңдастыруды алдын ала келісу бойынша тұлғалар тобы немесе ұйымдасқан қылмыстық топ жасаған;
  - банктің бас бухгалтері мен басқарушысы заңсыз табыстарды заңдастыру бойынша қаржы операциясын орындауға қатысушы немесе жылыстатушылардың қылмыстық әрекеттерінің кінәсіз орындаушылары болып табылады және т.с.с.

Қылмыс объектісі бойынша.

Кейінгі заңдастыру мақсатында нақты қандай мүлік, ақшалай қаражат, құнды қағаздар қаржы операциясын немесе келісімін жасау заты болды; қандай заңсыз әрекетті жасау нәтижесінде табыстар алынды; заңсыз келген пайда мен заңдастырылған сома көлемі қандай? Заңдастыру затына – ақшалай қаражаттарға, құнды қағаздарға немесе басқа мүлікке байланысты дәлелдеу процесі өзіндік сипатты ерекшеліктерге ие болады. ақшалай қаражаттар көзінің заңсыздығын дәлелдеу анағұрлым қиын, себебі заңдастыру процесіне, ең алдымен, көздерді бүркемелеу үшін олар заңды жолмен келген ақшалай қаражаттармен араластырылуы мүмкін. Мысалы, күдікті заңды айналымға қатыстырылған ақшалай қаражаттардың бір бөлігі ғана заңсыз қызметтен келген деп немесе олардың барлығы заңды көздерден түскен деп айтуы мүмкін. Қылмыстық іс материалдарында заңсыз қызметпен айналысу нәтижесінде нақты қанша сома алынғандығы, көрсетілген қаражаттардың, мүмкіндіктердің қандай бөлігі заңдастырылғандығы, қандай құжаттар және басқа да мәліметтер бұл фактіні растайтындығы анық көрсетілуі керек.

Заңсыз табыстарды заңдастыруды жасау нәтижесінде кімге және қандай шығын келтірілді? Заңсыз табыстарды заңдастыру формальды құрамда болуына байланысты, ережеге сәйкес, мұндай қылмыстар нәтижесінде келтірілген шығындар мен нұқсандарды анықтау туралы мәселе қойылмайды. Негізгі қылмыс (мысалы, ұрлау, заңсыз кәсіпкерлік қызмет, бопсалау) салдарынан болған залал мәселесі қарастырылмайды. Заңсыз табыстарды заңдастыру залалы туралы сұрақ, мысалы, банк, несие беру және басқа да қаржы мекемелерінің қызметкерлері арам ақшалардың ізін жасыруды жүзеге асыра отырып, өзі жұмыс істейтін ұйымның абыройына және іскери беделіне нұқсан келтірген жағдайда туындауы мүмкін. Сондай-ақ, мұндай жағдайдың жағымсыз салдарларының бірі сәйкес ұйымды нақты қызмет түрін жүзеге асыру лицензиясынан айыру болуы ықтимал. Кейбір жағдайларда жеке тұлғаның заңдастыруымен келтірілген моральдық нұқсандардың (мысалы, заңсыз табыстарды жылыстату әрекеттерін қокан-лоққы көрсету арқылы орындау жағдайларында) орны толтырылады.

Объективтік жағы бойынша.

Заңсыз табыстардың ізін жасыру іске асырылған (әр кезең үшін жұмсалған) уақыт кезеңі қандай; қылмыстың басталу және аяқталу уақыты қандай? Ең алдымен, тергеу барысында заңдастыру процесі жүрген жалпы кезең анықталады. Заңсыз табыстан келген ақшалай қаражат түріндегі пайданы алу уақыты ғана емес, сондай-ақ, оларды заңдастырған уақыт, заңсыз әрекеттен пайда көру уақыты да (егер ондай факт орын алған болса) анықталады. Бұл ретте жылыстатудың әр кезеңін (циклының) уақыты анықталады: заңсыз әрекетпен материалдық құндылықтардың тікелей байланысын ұзу бойынша операцияларды жүзеге асыру уақыты; заңдастыру ізін бүркемелеу; шығу тегін анықтау мүмкін емес ақшаны немесе өзге мүлікті қылмыскерге қайтарып беру [2, 112 б.].

Уақытша сипаттамаларды анықтау тергеушіге заңдастыруға қатысуы мүмкін тұлғалар турасында негізделген нұсқаларды ұсынуға, әрқайсысының ролін анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Драпкин Л.Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования: Учеб. пос. — Свердловск: Свердловский юридический институт, 1985. 71 б.
2. Яни П. С. Уголовная ответственность за легализацию имущества, приобретенного незаконным путем // Право и экономика. —1998.—№ 1. —112 б.

УДК 343.125.2(470)

**ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК И ТАКТИКА ЗАДЕРЖАНИЯ
ПОДОЗРЕВАЕМОГО**

Ерлан Узбеков

магистрант

Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
Нұр-Сұлтан, Казахстан

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье автор обращает внимание на то обстоятельство, что задержание подозреваемого является не только процессуальным действием, но и эффективным тактическим приемом в целях получения и фиксации доказательств. Автор также отмечает, что все основания задержания подозреваемого в совершении уголовного правонарушения можно классифицировать по следующим критериям: цель; конкретность обстоятельств; обладание признаками доказательств по уголовному делу. Классификация позволит систематизировать знания об основаниях задержания подозреваемого в совершении уголовного правонарушения и позволит правоприменителю выбрать то основание, которое будет способствовать достижению назначения уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: задержание, основание задержания, подозреваемый, доказательства, совершение преступления

На сегодняшний день безусловным фактом является то обстоятельство, что существенная роль в системе мер уголовно-процессуального принуждения отводится задержанию

Вопрос о процессуальной природе задержания по подозрению представляет научный и практический интерес в силу того, что он в той или иной мере касается некоторых других актуальных проблем теории и практики уголовного процесса: прежде всего, проблем теории доказательств и процессуального принуждения.

Проблемы задержания подозреваемого приобретают особую остроту в контексте защиты прав человека, поскольку именно на этом процессуальном действии сходятся наиболее значимые интересы как потерпевших от преступлений, по праву ожидающих от государства немедленной реакции на совершенные в отношении них преступления, так и тех, кого задерживают. Даже кратковременное ограничение свободы невиновного человека – это чрезвычайное происшествие, ставящее под сомнение эффективность работы правоохранительных органов.

Исследователи Григорьев В. Н., Шейфер С. А. считают, что задержание подозреваемого является следственным действием, то есть не просто мерой

процессуального принуждения, а способом собирания доказательств, эффективным средством доказывания обстоятельств уголовного дела¹.

Шейфер С. А. высказывал следующие аргументы: только в протоколе задержания подозреваемого фиксируются точное время, место и основания задержания, а изучение практики показывает, что значительная часть уголовных дел возбуждается на основании сведений, полученных при фактическом задержании подозреваемого. Ученый подчеркивал также, что многие из этих сведений не всегда могут быть получены при производстве других следственных действий и негативно отзывался о тех следователях, которые формально относятся к составлению протокола задержания, не указывая в них лиц, фактически участвовавших в задержании, равно как и точных оснований для задержания. Нельзя не отметить, что и в условиях советского законодательства с мнением Шейфера С. А. о доказательственном значении протокола задержания соглашались не все.

Так, например, Петрухин И. Л. писал: «Протокол задержания не предназначен для процессуального закрепления доказательств. Если при задержании проводится личный обыск или освидетельствование, то об этом должны быть составлены отдельные протоколы. Доказательственное значение протокола задержания как процессуального документа состоит лишь в том, что он удостоверяет время и место задержания определенного лица, а также сделанные им при задержании заявления²».

Полагаем, однако, что время и место задержания подозреваемого – это такое «лишь», которого вполне достаточно для признания протокола задержания полноценным доказательством, поскольку ни в каком другом процессуальном документе эти сведения в режиме реального времени не фиксируются. Что же касается «заявлений» задержанного, то их фиксация едва ли представляет доказательственную ценность, поскольку вербальная информация должна получаться не при задержании, а при производстве специально к тому приспособленных следственных действий – допросов. Допрос подозреваемого относится к числу обязательных следственных действий по любому уголовному делу, в котором есть такой процессуальный участник.

Россинский С. Б. утверждает, что задержание подозреваемого – это не познавательное действие, а только лишь мера процессуального принуждения³.

Шейфер С. А. настаивает на познавательной природе задержания и на необходимости считать его следственным действием. «Доказательственное значение этого действия состоит в том, что нередко лицо застигают в момент совершения преступления, и эта улика фиксируется в протоколе задержания в качестве его основания, в результате чего протокол приобретает доказательственное значение»⁴.

Современные протоколы задержания, в которых основания задержания указываются лишь подчеркиванием строки из закона, а в самих этих строках нет места для конкретизации фактических оснований задержания, почти полностью лишены своей информационной составляющей. Например, отметив в протоколе, что очевидцы указали на данное лицо, как на совершившее преступление, современные следователи и

---

¹ Григорьев В. Н., Шейфер С. А. Доказательственное значение протокола задержания подозреваемого //

Труды Омской Высшей школы милиции. Вып. 21. Омск, 1976. С. 35–36.

² Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). М.: Юрист, 1999.

³ Россинский С. Б. Задержание подозреваемого как мера уголовно-процессуального принуждения // Российский следователь. 2017. № 3. С. 18–19.

⁴ Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2004. С. 47.

дознаватели не указывают, что это были за очевидцы, и даже не знают, что когда-то это в принципе было возможно. При ознакомлении с таким протоколом закономерно возникновение сомнений о том, были ли очевидцы вообще. То же – и о «явных следах преступления», которые потом становятся (или не становятся) объектами экспертных исследований и приобщаются (или не приобщаются) к уголовному делу. Связь всех этих доказательств с моментом и местом задержания впоследствии может вызывать обоснованные сомнения у заинтересованных лиц, а между тем именно эта связь делает задержание законным и обоснованным, а сам его факт – значимым для расследования.

По мнению Гуткина И.М., «Задержание – это регламентируемое законом неотложное следственное действие, которое заключается в кратковременном лишении свободы и применяется органами дознания и предварительного следствия без санкции прокурора к лицу, подозреваемому в преступлении, в целях выяснения причастности задержанного к преступлению и разрешения вопроса о применении к нему меры пресечения в виде заключения под стражу»⁵.

Задержание, как процесс действия, во всех случаях производится только при наличии оснований, предусмотренных законом, среди которых:

- лицо застигнуто при совершении преступления или непосредственно после его совершения;
- потерпевшие или очевидцы указывают на данное лицо как на совершившее преступление;
- на этом лице или его одежде, при нем или в его жилище обнаружены явные следы преступления;
- иные данные, дающие основание подозревать лицо в совершении преступления.

Перечень оснований задержания в уголовно-процессуальном порядке свидетельствует о том, что задержание является процессуальной мерой, которая применяется лишь в экстремальных, не терпящих отлагательства случаях.

Раскрывая некоторые особенности задержания, следует отметить, что задержание подозреваемого с поличным в момент совершения преступления, или непосредственно после его совершения, а также в процессе сокрытия преступления, является весьма эффективным тактическим приемом не только в целях получения доказательств, но и для фиксации фактов преступных действий лиц, совершивших преступление.

Во всех случаях, когда задержание не форсируется внезапно возникшими обстоятельствами, действия по его осуществлению должны заранее планироваться⁶. При этом важно предусмотреть меры пресечения возможного сопротивления подозреваемого и недопущения его побега в процессе задержания. Правильно выбрать место, время и тактический прием задержания, продумать вопрос о привлечении лиц к участию в качестве понятых с целью подтверждения, например, не только факта задержания преступника, но и правомерных действий сотрудников правоохранительных органов.

Следует учитывать еще одно, на наш взгляд, очень важное обстоятельство. Задержание лица с поличным на месте преступления или сразу же после его совершения должно быть осуществлено таким образом, чтобы было обеспечено четкое процессуальное фиксирование всех преступных действий виновного.

В связи с вышеизложенным, полагаем, что процессуальная природа задержания подозреваемого двоякая: это и мера уголовно-процессуального принуждения, и

---

⁵ Гуткин, И.М. Актуальные вопросы уголовно-процессуального задержания / И.М. Гуткин. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 10–11.

⁶ Дулов, А.В. Тактика следственных действий / А.В. Дулов, П.Д. Нестеренко. – Минск, 1971.

следственное действие по собиранию доказательств. Протокол задержания – это, соответственно, протокол следственного действия, то есть полноценное доказательство.

Как и всякое процессуальное решение, задержание должно быть обоснованно достоверными фактическими данными, имеющими характер доказательств по уголовному делу. В свою очередь, основания задержания как фактические данные, свидетельствующие о совершении преступления конкретным лицом, должны иметь характер доказательств, и могут быть получены только из указанных в законе источников, что в свою очередь обеспечивает достоверность этих данных.

Порядок производства задержания находится под постоянным контролем со стороны норм как международного, так и национального права.

Отметим, что за последние годы отечественным законодателем была проведена колоссальная работа по приведению национального законодательства в четкое соответствие с ратифицированными международными актами.

Сущность и содержание понятия «задержание подозреваемого в совершении уголовного правонарушения» раскрываются в ч. 1 ст. 128 УПК РК, в соответствии с которой это мера процессуального принуждения, применяемая органом уголовного преследования с целью пресечения преступления и разрешения вопроса о применении к лицу меры пресечения в виде содержания под стражей или для обеспечения производства по уголовному проступку, по которому имеются основания полагать, что лицо может скрыться либо совершить более тяжкое деяние. Основания задержания закреплены в ч. 2 ст. 128 УПК РК.

Анализ научных позиций и норм УПК РК указывает на то, что основания к задержанию лица, предусмотренные ст. 128 УПК, обладают признаками доказательств по уголовному делу.

Основания задержания подозреваемого в совершении уголовного правонарушения классифицируются по следующим критериям⁷:

1. В зависимости от целей: – направленные на пресечение преступления и разрешение вопроса о применении к подозреваемому меры пресечения в виде содержания под стражей (к примеру, когда это лицо застигнуто при совершении преступления); – направленные на обеспечение производства по уголовному проступку, по которому имеются основания полагать, что лицо может скрыться либо совершить более тяжкое деяние (например, если это лицо пыталось скрыться либо когда оно не имеет постоянного места жительства или не установлена личность подозреваемого).

2. В зависимости от конкретности обстоятельств: – явные (конкретные), например: пп. 1–4 ч. 2 ст. 128 УПК РК; – неконкретного характера, например: ч. 4 ст. 128 УПК РК.

3. В зависимости от обладания признаками доказательств по уголовному делу: – обладающие признаками доказательств (пп. 1–3 ч. 2 ст. 128 УПК РК); – не обладающие признаками доказательств (п. 4 ч. 2 ст. 128 УПК РК).

Приведенная классификация систематизирует знания об основаниях задержания подозреваемого в совершении уголовного правонарушения и дает правоприменителю возможность выбрать то основание, которое будет способствовать достижению назначения уголовного судопроизводства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

---

⁷ Сарсенбаев А.С. Задержание подозреваемого как мера уголовно-процессуального принуждения

1. Григорьев В. Н., Шейфер С. А. Доказательственное значение протокола задержания подозреваемого //Труды Омской Высшей школы милиции. Вып. 21. Омск, 1976. С. 35–36.
2. Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). М.: Юристъ, 1999.
3. Россинский С. Б. Задержание подозреваемого как мера уголовно-процессуального принуждения // Российский следователь. 2017. № 3. С. 18–19.
4. Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2004. С. 47.
5. Гуткин, И.М. Актуальные вопросы уголовно-процессуального задержания / И.М. Гуткин. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 10–11.
6. Дулов, А.В. Тактика следственных действий / А.В. Дулов, П.Д. Нестеренко. – Минск, 1971.
7. Сарсенбаев А.С. Задержание подозреваемого как мера уголовно-процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве РК. Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 2. С. 310–318

Особенности защиты персональных данных в Республике Казахстан при прохождении собеседования по трудоустройству

Олжабаева Ксения Булатовна,
магистрант 2 курса
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу Закона РК «О персональных данных и их защите» (2013г.), выявлению правил и порядка работы по сбору, обработке и хранению персональных данных физических лиц. Обращается внимание на то, что на практике, вследствие отсутствия четкого перечня сведений, относящихся к персональным данным, возникают ситуации, когда все сведения граждан могут стать объектом анализа заинтересованных лиц (коммерческих структур, банков, потенциальных работодателей). В связи с этим обосновывается необходимость внимательного отношения граждан к той информации, которую они предоставляют о себе в сети Интернет, в частности, в социальных сетях. Изучены особенности защиты персональных данных на этапе прохождения соискателями собеседования перед трудоустройством. Обращается внимание на то, что кадровым службам необходимо получать даже у претендентов на должность согласие на обработку персональных данных соискателей, и только потом принимать от них документы. В противном случае они нарушают действующее законодательство. Утверждается, что профилактике споров по этому вопросу поможет массовое правовое просвещение казахстанских граждан и четкая регламентация в Законе РК «О персональных данных и их защите» перечня сведений, относящихся к персональным данным.

Ключевые слова: правовая защита, персональные данные, предтрудоустройство, кадровая служба, правовое просвещение граждан.

В Республике Казахстан 21 мая 2013 г. вступил в силу Закон «О персональных данных и их защите» [1]. Он был неоднозначно воспринят в научно-экспертном сообществе. В настоящее время не прекращаются дискуссии относительно областей его применения, установления особенностей самих персональных данных и всего, что

неодинаково трактуется органами государственной власти, субъектами рынка и гражданами.

Защита персональных данных преследует ряд целей:

- предотвращение утечки, хищения, утраты, искажения, подделки информации;
- предотвращение угрозы безопасности личности, общества и государства;
- предотвращение несанкционированных действий по уничтожению, искажению, копированию информации;
- защита конституционных прав граждан на сохранения личной тайны и конфиденциальности персональных данных, имеющих в информационных системах;
- сохранения государственной тайны, конфиденциальности документированной информации в соответствии с законодательством [2].

В современном мире активно используются передовые электронные и информационные системы, включая платежные системы и учет физических лиц государственными структурами, которые используют (запрашивают) у граждан необходимые им в работе сведения для идентификации (персонализации) физических лиц, обращающихся к той или иной системе. В связи с этим в казахстанском обществе постоянно поднимается вопрос о том, насколько целесообразными и эффективными оказываются на практике применяемые средства и методы защиты персональных данных.

Обратим внимание на то обстоятельство, что в глобальном отношении данный вопрос регулируется в рамках международных конвенций и соглашений. В частности, речь идет о 108-ой Конвенции Совета Европы «О защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных, которая была принята в г. Страсбурге 28 января 1981 г. Данная конвенция в 1999 г. была дополнена, в итоге на настоящий момент ее подписали 63 государства, а ратифицировали 47 стран [3].

В документе представлены положения, которые нашли свое отражение в законодательстве РК. В частности, в соответствии с п. «е» ст. 5 Конвенции персональные данные «сохраняются в форме, позволяющей идентифицировать субъекты данных, не дольше, чем это требуется для целей хранения этих данных»; в ст. 12 п. 2 Закона РК «О персональных данных и их защите» указано, что «срок хранения персональных данных определяется датой достижения целей их сбора и обработки, если иное не предусмотрено законодательством Республики Казахстан».

В ст. 8 п. «с» этой Конвенции отмечается, что любой субъект персональных данных вправе «добиваться, в случае необходимости, исправления или уничтожения таких данных, если они подвергались обработке в нарушение норм внутреннего законодательства, воплощающего основополагающие принципы, изложенные в Статьях 5 и 6 настоящей Конвенции». Аналогичное положение присутствует и в п. 1.4 ст. 24 ЗРК «О персональных данных и их защите»: «субъект имеет право требовать от собственника и (или) оператора, а также третьего лица уничтожения своих персональных данных, сбор и обработка которых произведены с нарушением законодательства Республики Казахстан, а также в иных случаях, установленных настоящим Законом и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан». В связи с этим, применительно к особенностям защиты персональных данных в Казахстане при прохождении собеседования по трудоустройству можно отметить, что потенциальный работодатель вправе собирать и обрабатывать персональные данные соискателя после получения от последнего письменного согласия. Соискатель наделен правом требования внесения изменений или уничтожения сведений о нем, если кадровая служба работала с нарушениями законодательства РК.

Положения аналогичного содержания присутствуют и в Модельном законе СНГ «О персональных данных», принятом 16 октября 1999 года, основу которого составил успешный европейский опыт в сфере защиты персональных данных [4].

Согласно пп. 2 ст. 1 Закона РК «О персональных данных и их защите», персональными данными признаются сведения, которые относятся к идентифицируемому на их основе субъекту, при этом они могут быть представлены на бумажном или электронном носителе. В соответствии с действующим законодательством субъектом персональных данных (пп.16 п.1 ст.1) выступает физическое лицо, к которому они относятся. В связи с этим можно констатировать тот факт, что в настоящее время перечень сведений, относящихся к персональным данным, четко не регламентирован. В практическом отношении персональными данными выступают, в частности, фамилия, имя, отчество (при его наличии), дата и место рождения, индивидуальный идентификационный номер, юридический адрес, номер документа, удостоверяющего личность; наличие движимого и недвижимого имущества; социальное и семейное положение; образование, профессия и иные личные сведения, идентифицирующие физическое лицо или позволяющие его установить. Это дает возможность относить к персональным данным любые сведения о человеке.

Важным принципом работы с персональными данными физических лиц в Республике Казахстан является обязательное получение согласия субъекта (или его законного представителя) на любую передачу/сбор и обработку личных сведений о нем, включая фамилию, имя и отчество. Данное согласие физического лица должно быть получено в письменной форме, или в форме совершения определенного действия (это может быть, например, нажатие субъектом конкретной кнопки, предоставляющей его согласие на запись разговора). Следует обратить особое внимание на то, что собранные персональные данные по действующему казахстанскому законодательству можно применять исключительно в тех целях, для которых они собирались (например, согласно основному виду деятельности оператора или какого-либо учреждения). При этом сохраняет свое действие и режим конфиденциальности в отношении персональных данных с ограниченным доступом. В целях предотвращения правонарушений в сфере защиты персональных данных, законодатель предусмотрел определенные меры ответственности для физических и юридических лиц: гражданская (компенсация причиненных убытков), административная (штрафы) и уголовная (в том числе лишение свободы на срок до семи лет).

Закон РК «О персональных данных и их защите» подразделяет персональные данные на две основные категории:

- публичные данные, которые подразумевают бесплатный доступ к персональным данным субъекта с его согласия или неприменение требований конфиденциальности согласно законодательству Казахстана (например, биографические справочники, адресные и телефонные книги, общедоступные информационные ресурсы и СМИ).
- персональные данные ограниченного доступа, означающие, что сведения не доступны для третьих лиц (например, рабочее место, адрес проживания, удостоверение личности и личный номер телефона).

Настоящий закон также предусматривает случаи, когда согласие на сбор и обработку персональных данных субъекта не требуется:

- а) взаимодействие с правоохранительными органами, судами и участие в судопроизводстве;
- б) статистический учет государства;
- в) защита конституционных прав и свобод граждан, при которых невозможно получить согласие субъекта или его законного представителя;
- г) осуществление правовой, профессиональной, журналистской деятельности и деятельности СМИ или научной, литературной и иной творческой деятельности при условии соблюдения требований законодательства об обеспечении прав и свобод граждан;
- д) иные случаи, установленные казахстанским законодательством.

Законодательство Республики Казахстан предусматривает ряд мероприятий в сфере защиты персональных данных: лица, собирающие и обрабатывающие персональные данные, должны принимать различные правовые, организационные и технические меры, включая 1) обеспечение целостности и безопасности; 2) соблюдение конфиденциальности; 3) гарантирование права на доступ; 4) предотвращение незаконного сбора и обработки; 5) иные необходимые меры.

Вместе с тем, остается еще много источников получения общедоступных персональных данных, при работе с которыми не требуется получение согласия на их сбор и обработку, в частности, такими источниками являются социальные сети в Интернете. Практически все граждане Казахстана имеют свои личные страницы в социальных сетях, содержащие большой объем личной, периодически обновляемой информации, относящейся к разным сферам их жизнедеятельности.

Интересна и ситуация, связанная с поиском людьми работы. Кадровые службы в настоящее время уделяют повышенное внимание поведению соискателя в социальных сетях, оценивают особенности его мышления, степень грамотности, психологические характеристики, кругозор, эрудицию и т.д. Человек, который постоянно размещает в социальных сетях фотографии с праздничных мероприятий, оставляет оскорбительные комментарии, имеет вредные привычки, автоматически попадает в число претендентов, которые никогда не получают должность в серьезной деловой компании. С точки зрения потенциального работодателя, такой подход вполне рационален и оправдан, поскольку руководство компании не планирует нанимать сотрудника, который может повести себя неадекватно в ответственный момент, не выйти на работу, неуважительно общаться с клиентами и коллегами по работе и т.д. Вместе с тем соискатель воспринимает анализ его поведения в социальных сетях в свободное от работы время, как нарушение его права на личную жизнь, которое гарантировано Конституцией Республики Казахстан [5].

Представляется, что в правовом отношении потенциальный работодатель ведет себя корректно в том случае, если его кадровая служба собирает информацию о соискателе в открытом доступе. Когда человек размещает о себе информацию в открытом профиле, это подразумевает, что он позволяет всем желающим с ней ознакомиться. Неправомерным можно было бы признать требование кадровой службы к претенденту на должность в компании указать в резюме его закрытый профиль в социальных сетях и открыть к нему доступ. В этом случае, можно было бы считать, что действительно происходит нарушение конституционного права граждан страны на личную жизнь, тайну переписки и т.д. Однако кадровые службы работают в тесном взаимодействии с юристами и заранее знают, на что они имеют право по действующему законодательству, а что для них недопустимо.

Рассмотрим правовые особенности работы кадровой службы с персональными данными соискателей на должность.

Каждый человек вправе самостоятельно решать, где и на каких условиях ему трудиться (ст. 5 Трудового кодекса Республики Казахстан, далее – ТК РК) [6]. Более того, все соискатели на должность и сотрудники организации защищены от любых видов дискриминации. Это означает, что кандидату нельзя отказать в праве на трудоустройство только потому, что работодателя не устраивает его национальность, вероисповедание, социальное, имущественное положение и т.д. Однако работодатель подбирает персонал по своему усмотрению. Организация вправе, но не обязана принимать конкретного сотрудника, даже если у нее в штатном расписании присутствует соответствующая вакантная должность. В связи с этим, работодатель вправе выбрать из соискателей того кандидата, деловые качества которого наиболее удовлетворяют требованиям его будущей работы. Никакой связи между получением персональных данных о кандидате и

обязанностью заключить с ним трудовой договор не существует. В связи с этим получение персональных данных от соискателя во время собеседования (ксерокопии документов, заполненная анкета, результаты тестирований) не обязывает работодателя к заключению с ним трудового договора. Вместе с тем собирать и обрабатывать персональные данные кандидата на должность без его согласия недопустимо несмотря на то, что человек еще не является сотрудником организации. В связи с этим перед собеседованием кадровой службе следует получить соответствующее письменное согласие соискателя на сбор и обработку его персональных данных. В этом случае, если соискатель по итогам собеседования не принимается на работу в организацию, то, по его письменному заявлению, ему могут быть возвращены персональные данные. Обработка перед или во время собеседования персональных данных соискателя, без его письменного согласия, влечет за собой наступление гражданской, административной или даже уголовной ответственности [7].

В Трудовом кодексе Республики Казахстан не указан четкий перечень документов, которые можно запрашивать у кандидатов на собеседование. Там представлены только документы, которые сотрудник должен предоставить работодателю при трудоустройстве (без них оформить трудовые отношения невозможно). И с этими документами, работодатель вправе ознакомиться во время собеседования. Основными документами, которые предъявляет сотрудник при устройстве на работу, являются:

- удостоверение личности или паспорт (свидетельство о рождении для лиц, не достигших шестнадцатилетнего возраста);
- вид на жительство или удостоверение лица без гражданства (для иностранцев и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территории Республики Казахстан) либо удостоверение беженца;
- документ об образовании, квалификации, наличии специальных знаний или профессиональной подготовки при заключении трудового договора на работу, требующую соответствующих знаний, умений и навыков;
- документ, подтверждающий трудовую деятельность (для лиц, имеющих трудовой стаж);
- документ о прохождении предварительного медицинского освидетельствования (для лиц, обязанных проходить такое освидетельствование в соответствии с настоящим Кодексом и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан) (п.1 ст.32 ТК РК).

В связи с этим кадровая служба вправе ознакомиться на собеседовании с данными документами, но делать их ксерокопии и обрабатывать персональные данные может только после получения соответствующего письменного согласия соискателя на должность компании. Многие сотрудники кадровых служб просят кандидатов на должность у работодателя заполнять анкеты с ответами на профессиональные вопросы, что позволяет:

- узнать максимальное количество сведений о кандидате;
- упорядочить данную информацию по степени значимости;
- компактно ее хранить [8].

Обратим внимание на то, что в действующем законодательстве Республики Казахстан не предусмотрено обязательство заполнение такой анкеты соискателем, поэтому соответствующий отказ в предварительном анкетировании не ведет к автоматическому отказу работодателя от рассмотрения данной кандидатуры на должность. Тестирования и различные «стрессовые» собеседования также никак не регламентированы в ТК РК, что дает право соискателю отказаться от их прохождения. Однако задача специалистов кадровой службы заключается в том, чтобы убедить

кандидата на должность, что заполнение анкеты, прохождение тестирования и особых видов собеседования существенно повысит его возможности трудоустройства.

Таким образом, несмотря на то, что в настоящее время в Казахстане не прекращаются дискуссии о том, насколько эффективным является принятый в 2013 г. Закон «О персональных данных и их защите», можно отметить, что он во многом способствует защите персональных данных граждан. Закон регулирует правила и процедуры сбора, обработки и хранения личных сведений, предотвращает их свободную передачу третьим лицам и т.д.

Анализируя Закон РК «О персональных данных и их защите», казахстанские авторы отмечают, что он в целом восполнил ряд существенных пробелов в правовой защите персональных данных физических лиц, однако не изменил принципы сбора и обработки персональных данных [9].

Вместе с тем, в настоящее время в предшествующих трудовым отношениям возникает немало споров между соискателями на должности у работодателя, которые передают свои персональные данные потенциальному работодателю, и кадровыми службами, стремящимися их получить в максимальном количестве еще до принятия кандидатов на вакансии работодателя. В целом, работодатели и их специалисты по подбору персонала работают в рамках действующего законодательства, однако иногда склоняют соискателей к предоставлению ими сведений, которые последние не обязаны о себе предоставлять, а также анализируют личную жизнь претендентов на должности в социальных сетях. Проведенное исследование показало, что если персональные данные находятся в свободном доступе в открытых профилях социальных сетей, то кадровые службы вправе их учитывать в своей работе наряду с любыми иными лицами, которые свободно могут заходить на страницы соискателей. Однако кадровые службы не вправе требовать предоставления им доступа к закрытым профилям или настаивать на заполнении кандидатом на должность анкет, прохождении тестирований или «стрессовых» собеседований. По закону соискатель обязан предоставить только те документы будущему работодателю, которые перечислены в ТК РК. При этом работодатель должен получить письменное согласие на обработку персональных данных соискателей на должность, даже если они еще не являются сотрудниками организации. Соискатель вправе подать письменное заявление в организацию об отказе на сбор и обработку его персональных данных и, соответственно, возврат ему данных сведений.

Полагаем, что устранению споров и коллизий по этому поводу поможет закрепление в ст. 32 ТК РК нового пункта 8 в следующей редакции: «На этапе прохождения соискателями собеседования перед трудоустройством (до заключения трудового договора) работодатель вправе осуществлять сбор, обработку и хранение персональных данных соискателя исключительно с его письменного согласия, который последний вправе отозвать в случае неполучения им должности в организации».

Также необходимо п.1 ст.1 ТК РК расширить понятиями «персональные данные работника», «персональные данные соискателя на должность»; отношения, предшествующие трудовым, ввести объем понятия «отношения, непосредственно связанные с трудовыми» (п.22).

В условиях отсутствия каких-либо механизмов защиты персональных данных в ныне действующем ТК РК говорить об их единообразном содержании, основанных на единых принципах обработки персональных данных, не приходится. В Законе РК «О персональных данных и их защите» уделено очень мало внимания вопросам конфиденциальности персональных данных [9].

В этой связи, также предлагается в п. 2 ст. 1 Закона РК «О персональных данных и их защите» ввести четкий перечень сведений, относящихся к персональным данным и дополнения новым пунктом, раскрывающим понятие «конфиденциальность».

Таким образом защита персональных данных работников требует не только устранения пробелов в казахстанском законодательстве, исходя из международных актов, но огромной работы по разработке методик хранения и доступа к ним, внедрения новых программ обработки персональных данных с одновременным обеспечением их безопасности. Решение проблем надлежащей безопасности возможно при тесном взаимодействии ответственных за персональные данные сотрудников компании с разработчиками программ и в глубоком изучении и знании систем защиты информации в государстве в целом.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.12.2017) // Online.zakon.kz. [Электронный ресурс].
2. Мазурова В.В. Защита персональных данных работников. <file:///C:/Users/imac/Downloads/zashita-personaln-h-dann-h-rabotnika.pdf> [Электронный ресурс].
3. Конвенция о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных (заключена в г. Страсбурге 28.01.1981) вместе с Поправками к Конвенции о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных (СДСЕ N 108), позволяющими присоединение европейских сообществ, принятыми Комитетом Министров в Страсбурге 15.06.1999 // Online.zakon.kz. [Электронный ресурс].
4. Модельный закон «О персональных данных» (принят на четырнадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, постановлением от 16 октября 1999 года № 14-19) // Online.zakon.kz. [Электронный ресурс].
5. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) // Online.zakon.kz. [Электронный ресурс].
6. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019 г.) // Online.zakon.kz. [Электронный ресурс].
7. Жанузакова Л.Т., Караев А.А., Нургазинов Б.К. О некоторых проблемных вопросах института неприкосновенности частной жизни в Республике Казахстан // 15.03.2019 Zakon.kz. [Электронный ресурс].
8. Лозовая О.В. Законодательство Республики Казахстан в сфере защиты персональных данных: сравнительный анализ с правом Европейского Союза // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2015. №1 (37). С. 128-132. <https://cyberleninka.ru>. [Электронный ресурс].
9. Нургалиева Е.Н. Защита персональных данных работника по законодательству Республики Казахстан //Трудовое право в России и за рубежом. 2019. № 1/2019. С. 50 – 53.

ОӘК 342.722.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Байжуманова Айгерим Мажидбековна

І.Жансүгіров ат. ЖМУ Құқық және экономика факультетінің аға оқытушысы, з.ғ.м.
Талдықорған, Қазақстан

Қоғам өмірін ізгілендіру мен демократияландыру жағдайында болып жатқан жаңалықтар қоғамның алға қарай дамуындағы өзгерістердің маңыздығын дәлелдейді. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда құқықтық және саяси шарттардың қалыптасуында, азаматтық қоғамның институттары – ел бірлігі мен ынтымақтастығын қалыптастыратын достық символы Ұлттар Ассамблеясының маңызы зор. Автор өзінің ғылыми зерттеу жұмысында Қазақстандағы қалыптасқан түрлі ұлттармен этникалық жағынан әр түрлі ел достығының бір тудың астында, бір қара шаңырақтың баласындай, бірлігі мен ынтымақтастығы жарасқан қазақ еліндегі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастығын ашып құқықтық тұрғыдан ашып, көрсетуді мақсат еткен.

Кілт сөздер: мемлекет, құқық, ұлтбірлігі, ынтымақтастық, Ассамблея, қоғам, этника, қоғамдық институттар, ұлтаралық келісім.

Қазақстандағы қалыптасқан түрлі ұлттармен этникалық жағынан әр түрлі ел достығының бір тудың астында, бір қара шаңырақтың баласындай, бірлігі мен ынтымақтастығы жарасқан қазақ еліндегі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастығын ашып көрсету. Қазақстанда тұратын этникалық топтар арасындағы келісімділікті қамтамасыз ету. Еліміз әлемде болып жатқан ұлтаралық қақтығыстардың қауіпті екенін бағалап, дер кезінде түсінді. Қоғамдағы тұрақтылықты сақтау мемлекетіміздің ішкі саясатындағы өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Ұзаққа созылған әр уақыт кезеңдерінде бізде халықтар арасындағы қарым-қатынас ерекше дәстүр ретінде қалыптасқан. Дүниежүзінде біздегі этникалық қарым-қатынастағы келісімділіктің қазақстандық моделін үлгі ретінде көрсетіп жүр. Бүгінгі таңдағы мемлекеттің ішіндегі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты құқықтық реттеу Қазақстанның өзекті мәселелерінің бірі.

Біз – азат елміз. Біз – бейбіт елміз. Ғасырлар қойнауында бабалар аңсаған тәуелсіздіктің таңын қарсы алатын егемен елдің азаматтарымыз. Біз Үлкен Ел, Үлкен отбасымыз. Қазақстанның мәңгілік мекені – Ұлы Дала еліне бата қонып, бақ дарыған. Біздің басты құндылығымыз – тәуелсіздігіміз. Оны көздің қарашығындай сақтаудың маңызын әрқайсысымыз жүрегімізбен түйсінеміз, жанымызбен сезінеміз. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев: «Біз қандай заманда да тәуелсіздік тізгінін ұстауға тиіспіз. Елімізді іштің, сырттың алауыздығынан сақтап, нығайта түсу тарих алдындағы парызымыз және жауапкершілігіміз. Ұлы Далада туымызды тігіп, еркін өмір сүруге лайықты екенімізді күн сайын өзімізге де, баршаға да дәлелдеп отыруымыз керек», – деп орынды бағасын берген [1].

Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік салалардағы реформалары, ұлтаралық татулық пен конфессияаралық бірлікті сақтаудағы істері, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жүзеге асырып жатқан шаралары ТМД кеңістігінде ғана емес, әлемдік деңгейде мойындалып отыр. Өткен өмірімізге көз жіберсек, тәуелсіздіктің бірінші күнінен-ақ ең алдымен ішкі тұтастығы мен қауіпсіздігіне айрықша мән берген Қазақстан, сыртқы саясатын да сындарлы жүргізе білді. Нәтижесінде біздің ел тоқсаныншы

жылдардың ішінде Кеңес одағының шекпенінен шыққан бірталай мемлекетті шарпыған қақтығыстардан айналып өтті. Әйтпесе, сол кездегі кейбір теріс пиғылды сарапшылар «қақтығыс өрті бір тұтанса, көпұлтты Қазақстанда тұтанады», деген сәуегейлік танытқан болатын. Бір сөзбен айтқанда, ел басшылығының ұстанған позициясы мен сындарлы жүргізген саясатының арқасында Қазақстан ішкі тұрақтылығын сақтай алды әрі төңірегіндегі көршілерінен бастап әлемнің әр түкпіріндегі дипломатиялық қарым-қатынастар орнатқан мемлекеттермен достық, әріптестік байланыстарды дамытты. Ядролық қарудан бас тартып, Семейдегі сынақ полигонын жауып, өзін дүниеге бейбітшілікті сүйетін мемлекет ретінде таныта алған Қазақстан жас та болса, бас болып талайларға үлгі-өнеге көрсете алды, қазір де қайталанбас бастамаларымен байқалып та келеді.

Қазақстанның бүгінгі таңда экономикалық реформаларды іске асыруда, банк секторын ырықтандыруда ТМД елдерінің ішінде көш бастап келе жатқандығы баршаға белгілі. Қазақстан экономикада ғана емес, саясатта, мәдени-гуманитарлық салаларда, демократияны дамытып, азаматтық қоғам құру ісінде де зор табыстарға жеткеніне, бұнымен тоқтап қалмай аталмыш бағыттардағы жұмыстарды дәйекті түрде жалғастырып жатқандығына баршамыз куәміз. Бұған аталмыш мәселелерге қатысты елімізде ұйымдастырылып, өткізіліп жатқан әртүрлі шараларды мысалға келтіруге болады. Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымы, Тәуелсіз мемлекеттер достастығы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес, Ислам конференциясы ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы сынды бірқатар саяси құрылымдардың құрметті мүшесіне айналғандығы, тіпті бұлардың бірқатарының құрылуына тікелей бастамашы болғандығы белгілі. Ата заңында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырған Қазақстан осы 17 жылдың ішінде бұл қағидаттарынан еш айныған емес, айнымақ та емес. Нұрсұлтан Назарбаевтың алыс-жақын елдердің жетекшілерімен, әсіресе Ресей және Қытай елдерінің басшыларымен жеке қарым-қатынасының өте жақсы болғандығының арқасында Қазақстан төңірегіндегі көршілерімен шекарасын заңды түрде айқындап алды. Мұны да тәу етіп отырған Тәуелсіздігіміздің арқасында қол жеткізген басты жетістігіміз деп бағалауға болады [2].

Өткен өмірімізге көз жіберсек, тәуелсіздіктің бірінші күнінен-ақ ең алдымен ішкі тұтастығы мен қауіпсіздігіне айрықша мән берген Қазақстан, сыртқы саясатын да сындарлы жүргізе білді. Нәтижесінде біздің ел тоқсаныншы жылдардың ішінде Кеңес одағының шекпенінен шыққан бірталай мемлекетті шарпыған қақтығыстардан айналып өтті. Қазақстан Республикасының тірегі – Конституция. Қазақстан Республикасы Конституциясында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары [3]. Біздің мемлекетімізде 130-дан астам ұлттың өкілдері тұрады. **Көпэтникалы мемлекет** (полиэтникалы мемлекет) - аумағында әртүрлі этностар - ұлыстар, ұлттық және этникалық, этнографиялық топ өкілдері қоныстанған мемлекет [2]. Тарихи тұрғыда көпэтникалық мемлекеттер мемлекеттік ұйысу, ұлт қалыптасуынан және ұлттық қозғалыстардың дамуынан бұрын басталған жерлерде пайда болды (Шығыс Еуропа, Ресей, Азияның бірқатар аймақтары). Бүгінгі күні ТМД шеңберіндегі елдердің ішінде анағұрлым көпэтникалылары: Ресей, Қазақстан, Грузия, Қырғызстан, Әзірбайжан, Тәжікстан, Өзбекстан. Көпэтникалы мемлекеттердің көп бөлігі унитарлы, (Қытай, Иран, Қазақстан, т.б.), енді бір бөлігі - федеративті (Ресей, Үндістан, Индонезия, Нигерия және т.б.). Көпэтникалылық - мемлекеттің әлсіздігін білдірмейді, дегенмен қосымша мәселелер, қолайсыздықтар туғызуы мүмкін. Ол үшін «қоғамдық келісім» орнатып, билік орындарында арнайы тетіктер қарастырып, этникааралық мониторинг жүргізіліп отыруы шарт. Осы мәселенің шешімін қарастырған Қазақстан Республикасында Президент

жанындағы бірден-бір кеңесші - жиналыс органы Қазақстан Халықтары Ассамблеясы 1995 жылдан бері жұмыс істейді.

Әр уақытта, әр түрлері жолдар және жағдайлардың әсерінен қазақ территориясынан ұлттар қоныс аударған болатын. Олар қазақ халқымен бірге елдегі саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік оқиғалардың куәгерлері болған. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы қазіргі таңда, еліміздің мақтанышына айналған – этносаралық төзімділіктің қазақстандық үлгісінің берік негізін қалады. Конституцияның беташарында «Біз, Қазақстан халқы...» деп басталатын сөз тіркесі этностық және діни ерекшелігіне қарамастан еліміздегі барлық азаматтардың тең құқығына кепіл болып, этносаралық қатынастар саласында жүргізілетін мемлекеттік ұлттық саясатты заңды түрде бекітті [3, 6 б.].

Ұлттар бірлігі ұрпақтар бірлігін де, билік институттары мен қоғамдық бірлестіктердің де өзара қарым-қатынасы. Осы салаға қатысты барлық мәселелер ҚР Конституциясының баптарымен реттеледі, қоғамдық татулық, қазақстандық патриотизм (1-бап 2-тармағы), Қазақстан халқының тілдері (7-бап), азаматтық (10,11,12-баптар), жұрттың заң мен сот алдындағы теңдігі (14-бап), нәсіліне, ұлтына, тіліне, нанымына байланысты кемсітуге болмайтындығы (14-бап 2-тармағы). Еліміздегі ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықтың құқықтық реттелуі Конституцияның 1-бабында республика қызметінің түбегейлі принциптерінен: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешуден көрінеді [3]. Қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық принципінің мазмұнын мынадан көрінеді: қоғамдағы әлеуметтік таптардың, этностардың, конфессионалды топтардың бар болуымен, әр түрлі идеялар мен көзқарастардың өмір сүруімен тікелей байланысы бар. Бұндай әр тектілік мемлекет тұрақтылығын бұзатын шиеленістерге алып келуі мүмкін. Сол себепті де қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық аталған топтар арасындағы дискриминацияға жол бермеудің кепілі, яғни бейбітшіліктің нышаны болып табылатыны анық. Негізгі заңның 39-бабында «Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады» деп нақты аталып, бекітілген [3]. Аталған конституциялық қағидаттар 1996 жылы қабылданған ҚР Мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыру тұжырымдамасы, 1996 жылы бекітілген Мемлекеттік тіл тұжырымдамасы және Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы арқылы жетіліп, дами түсті. Тіл туралы заң Қазақстандағы мемлекеттік және ресми тіл мәртебесін құқықтық тұрғыда нақтылап, оны этностық пікірсайыс алаңынан құқықтық арнаға бұрды. 2000 жылдары этносаралық қатынастар саласындағы құқықтық негіздерді жетілдіру мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған стратегиясы, Тілдерді дамыту мен қолдануға арналған мемлекеттік бағдарлама, «Қоғамның идеялық ұйысуы – Қазақстанның дамуының басты шарты» тұжырымдамасы қабылданды. Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланған депутаттар Мәжілісте белсенді қызмет атқарып, екі заң жобасының қабылдануына себепкер болды және 13 заң жобасын әзірлеуге тікелей қатысты.

Қазақстан мемлекетінің ұлттық идеясы - бұл қазақ халқының рухани-мәдени өмірінде орныққан өркениеттік белгілерді одан әрі дамытып, бүкіл Қазақстан халқының күнделікті өміріне орнықтыру. Сондықтан Қазақстан мемлекеті көп этносты ел болса да, ұлтына қарамастан, барлық азаматтардың мүдделерін қорғайды. Сол үшін де барша халықты бір идея төңірегіне жұмылдыру міндеті алға шығады. Біздің бұл көзқарасымыз Елбасы Н. Назарбаевтің: «Мемлекеттік сәйкестіктің екі деңгейі бар: 1) ұлттық сәйкестік, 2) Қазақстанның барша халқының саяси және азаматтық сәйкестігі» [5, 217 б.].

Осы орайда, Қазақстан мемлекетінің идеологиясын қалыптастыратын бір субъекті ретінде 2020 жылы 25 жылдығы атап өтетіндігін, Қазақстан халық Ассамблеясын айтуға болады.

Зерттеу жұмысын жүргізуде қарастырылып отырған тақырыпқа орай ғылымда қалыптасқан ғылыми таным теориясына сүйене отырып жасалып, үлкен жетістікке жету үшін талдау, жинақтап зерттеу, оқиғалардың жүйелі уақытын белгілеу және тағы басқа да зерттеуде танымдық жұмыстардың жалпы тізбегі пайдаланылды.

XXI ғасыр жаңа ақпараттық технологиялар, гуманизм ғасыры десек әлі күнге дейін мемлекеттердің ішінде әртүрлі ұлтаралық, дінаралық, әлеуметтік шиеленістер орын алуда. Шиеленістердің салдарын барлық әлем көтеруде. Сол себепті де Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекеттің ішінде ұлтаралық ынтымақтастық пен бейбітшілікті құқықтық реттелуінің маңызы өте жоғары.

Негізгі заңның 39-бабында «Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады» [3] деп нақты аталып, бекітілген. Аталған конституциялық қағидаттар 1996 жылы қабылданған ҚР Мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыру тұжырымдамасы, 1996 жылы бекітілген Мемлекеттік тіл тұжырымдамасы және Шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы арқылы жетіліп, дами түсті. Тіл туралы заң Қазақстандағы мемлекеттік және ресми тіл мәртебесін құқықтық тұрғыда нақтылап, оны этностық пікірсайыс алаңынан құқықтық арнаға бұрды. 2000 жылдары этносаралық қатынастар саласындағы құқықтық негіздерді жетілдіру мақсатында Қазақстан халқы Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған стратегиясы, Тілдерді дамыту мен қолдануға арналған мемлекеттік бағдарлама, «Қоғамның идеялық ұйысуы – Қазақстанның дамуының басты шарты» тұжырымдамасы қабылданды. Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланған депутаттар Мәжілісте белсенді қызмет атқарып, екі заң жобасының қабылдануына себепкер болды және 13 заң жобасын әзірлеуге тікелей қатысты. Мәжіліс қабырғасында ҚХА депутаттары тарапынан мемлекеттік деңгейде көтерілген мәселелер – мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру және оралмандарға нақты көмекті арттыру, этномәдени бірлестіктерді қаржыландыруды жетілдіру, мәдениет және білім ошақтары ғимараттарын күрделі жөндеуден өткізу, білім саласындағы заңнаманы жетілдіру болып табылады. Заң шығару органдарында қызмет ететін Ассамблея өкілдері демографиялық және көші-қон саясатын реттеу, жұмыспен қамту орталықтарының қызметін құқықтық тұрғыда қолдау, шет елдерде тұратын отандастарды қолдауға арналған мемлекеттік бағдарламаны жетілдіру мәселелерін шешуге шақырып, нақты шаралар қолдануда. Елімізде өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде білім беретін 88 мектеп жұмыс істейді. 108 мектепте өзіндік сабақ ретінде жиырма этностың тілі оқытылады. Отыз этностың тілін оқытуға арналған 195 лингвистикалық орталық ашылып, қызмет етуде. Елімізде қазақ және орыс театрларынан өзге өзбек, неміс, корей және ұйғыр театрлары жұмыс істейді. Олардың үшеуі ТМД аумағындағы жалғыз театр болып табылады. Этностардың тілі мен дінін сақтау саясатын қолдау мақсатында елімізде 35 этнос газеті мен журналы шығарылады. Газет-журналдар он бір тілде шығарылса, жеті телебағдарлама көрермен көзайымына айналып отыр. Татар ұлтының өкілі Ришад Хайруллин қазақ халқына деген алғысын қазақ тілін қолдау арқылы білдірді. «Қазақ тілі – Қазақстан халықтарын біріктіретін факторға айналуы керек. Ал барлық ұлттық-мәдени орталықтар қазақ тілінің мәртебесі үшін жұмыс істегені ләзім болар еді» деді ол. Ассамблея төрағасы Нұрсұлтан Назарбаев та өз баяндамасында қазақ тілінің мәртебесін айрықша атап өтті. «Егер Ассамблея қазақ тілі қазығының мықты қағылуына ықпал етер болса, бұл Қазақстанның барлық халықтарының жұмылған жұдырықтай бірігуіне әсер еткен болар еді» деді Президент. Әрине, орыс тілі ресми қарым-қатынас тілі ретінде қала бермек, Елбасы, тіпті, заман ағымына сәйкес ағылшын тілін меңгерудің қажет екенін де ескертіп өтті. Десе де, Қазақстандағы тіл саясаты – қазақ

тілінің мемлекеттік тіл ретінде құрметтеліп, күнделікті қолданысқа енуін қамтамасыз ету екендігі осы жиынға қатысқан азаматтардың назарына іліксе дейміз. Қазақстанда қазір жалпы саны 471 ұлттық-мәдени орталық бар екен. Олардың ешқайсысы мемлекеттік қамқорлықтан кенде емес. Мысалы, республикалық және жергілікті деңгейдегі 19 газет, радио және телебағдарламалар, 6 ұлттық театр мемлекет есебінен қаржыландырылады екен. Ендеше, осындай қамқорлықтың қайтарымы – мемлекеттік тілдің мәртебесі үшін жұмыс істеу болса, орынсыз емес [6].

Қорытындылай келе біз өзіміздің ғылыми жұмыста қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселелердің бірі – ұлтаралық бейбітшілік пен ынтымастықтың Қазақстан Республикасының Конституциясының негізі, сондай-ақ бірлік – барлық қиындықтарды жеңуге қабілетті күш екенін зерттедік. Ортақ міндеттерді шешу кезінде әркім өз өмірін жақсартуға тырысады. Ынтымағы жарасқан ел ғана ертеңгі күнге сенімді. Біртұтас мығым ұлт – кез келген тарихи жағдайларда өркендеудің кепілі. Сонымен бірге, озық елдер қатарына қосылуды сезіну әрбір қазақстандықта бейбітшілік пен тұрақтылық үшін ортақ жауапкершілік туындатты. Тұтастай алғанда Қазақстанның өзі мүше саяси, экономикалық құрылымдардағы рөлі мен маңызы жыл санап артып келеді. Оның бір айқын дәлелі ретінде біздің елдің 2010 жылы Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына төрағалық етеді, содан кейін 2011 жылы Ислам конференциясы ұйымына да жетекшілік етеді. Бұған Қазақстан еліміздегі әр түрлі ұлттарды бір атаның баласындай ұйыстырып, түрлі конфессия өкілдерін өкпелетпеуінің арқасында, әлемдегі тілі, діні бөлек адамдарды бір үстелдің басына жинап, қазіргі заманғы көкейкесті халықаралық мәселелерді талқылауға жол ашу арқылы, сондай-ақ өзіне алған халықаралық міндеттемелеріне сәйкес демократияны дамыту ісінде ілгерілеуінің арқасында қол жеткізгендігі айқын.

Азия мен Еуропаның арасындағы қақпа болып отырған Қазақстан, енді екі өркениетті біте қайнастыру ісінде де жолбастаушы позицияға шығып отыр. Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Қазақстанда бірегей және халық бірлігінің осы кезге дейін еш жерде қайталанбаған моделі қалыптастырылды. Қазақстан халқы Ассамблеясы жиырма жылда астам уақыт аралығында қазақстандағы барлық этностардың достық, тағаттылық және мәдениеті мен дәстүрін бірге дамыту идеясы іске асырылған қоғамды үйлестірудегі өзекті тетік қызметін атқарып келеді. Қазақстандық ұлттық бірлікті сақтау моделі барлық халықаралық қауымдастықтың жоғары бағасына ие болды. БҰҰ-да тұсаукесері табысты өтті және 60 тілге аударылды.

Барлық әлем үшін ол қоғамдық тұрақтылықтың өнегесі, 130 этнос пен 17 конфессия мүдделерінің тепе-теңдігін сақтау мен нығайтудың үлгісі болды. Өмірдегі ең асыл қазына ол – бейбітшілік пен ынтымақтастық.

Ұлтаралық қатынастардың құқықтық жағынан дұрыс реттелуі мемлекеттің даму деңгейінің бірден-бір көрінісі. Тіршілік ынтымағы жарасқан елде ғана баянды болады. Қазаққа да, қазақпен тағдырын қосқан өзге этнос өкілдеріне де ең алдымен керегі осы – бірлік пен ынтымақ.

Демек, осы жоғарыдағыларға негізделе, жалпы қарастыратын болсақ, Қазақстан халқы Ассамблеясының қалыптасуы мен қызметінің нәтижесі ретінде - Қазіргі уақытта Ассамблея құрамында 394 мүше бар. Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі оның еліміздің жоғары заң шығару органында - Парламентте этностық топтар мүдделерінің кепілді өкілдік етуін қамтамасыз етуі болып табылады [7].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуесіздік белестері. – Алматы: Атамұра, 2003. -336 б.
- 2.Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының Конституциясына түсініктеме. - Алматы, 1999. - 536 б.
- 3.Жамбылов Д. Саясаттану. - Алматы: Жеті жарғы, 2007.- 280 б.

4. Байжуманова А.М. Современные направления правового развития Ассамблеи народа в Республике Казахстан. // Вестник ЖГУ им. И. Жансугурова. №4.- 2017. – С. 14.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995ж. қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі.
6. Л.А. Прокопенко. Қазақстан халқы ассамблеясының сессиясы туралы. - www.akorda.kz/
- 7 Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңы 20.10.2008 ж. қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі

ОӘК 342.4

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Абишев Шыңғыс

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының студенті, Талдықорған, Қазақстан

Ғылыми жетекші: з.ғ.м., аға оқытушы Байжұманова Айгерім Мажибековна

Түйіндеме: мақалада Қазақстан Республикасындағы референдум өткізу табиғаты және оның ерекшеліктері, референдум түрлері және референдумды жүзеге асырудың түсінігі, нысандары және оның түрлері қарастырылады. Сонымен қатар референдумды жүзеге асырудың ұйымдық құқықтық негіздері саралауға түседі.

Кілт сөздер: референдум, реформа, демократия, сайлау, халық билігі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік құқықтық тәуелсіздік алған уақыттан бері тікелей демократия нысаны ретінде референдум қолданыла бастады. Бүгінгі таңда республикалық референдумды теориялық зерттеу республикамызды демократиялы республика ретінде танылуында аса маңызды рольге ие. Кеңестік кезеңнің барлық мемлекеттерінің конституцияларында референдум саяси мәселелерді шешу құралы ретінде бекітілгенімен, басқарып отырған Коммунистік партия ешқашан оны қолданбады. КСРО тарихында ең алғашқы және соңғы референдум Кеңестік сақталуы мәселесіне қатысты 1991 ж. наурыз айында өткізілді. Дегенмен де, референдумның оң қорытындысы Кеңес өкіметінің сақталуына әсер ете алмады.

Қазақстан Республикасының ең бірінші конституциясында мемлекет өмірінің аса маңызды істері бойынша республикалық референдум өткізу қарастырды. Осы ережеге сәйкес, республикада 1995 ж. Екі жалпы ұлттық референдум өткізілді: 29 сәуір - президент өкілеттілігін ұзарту жөнінде, және 30 тамыз – Қазақстан Республикасының конституциясын қабылдау мәселесі жөнінде.

Бүкілхалықтық дауыс беру институты мемлекеттің негізгі заңында бекітілген. Референдумның құқықтық негізі сонымен қатар 1995 ж. 5 маусымдағы «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң, президент жарлығымен реттеледі. Сонымен қатар бұл институт қазақстандық заң ғылымында толыққанды - жан жақты зерттеліп келеді. Республиканың 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында қазіргі қоғамдағы жағдайды терең ойластырып, мемлекеттік дамуды әлемдік тәжірибе шеңберінде қарастыру қажет. Қазақстандағы жаңа реформаларды әлемдік тәжірибеге сүйене отырып тек жақсы жақтарын алу керектігі де айтылып кеткен. Президенттің бұл нұсқауы тек әлеуметтік – экономикалық салаға емес, сонымен қатар саяси, құқықтық салаға да қатысы

бар. Референдум мәні бойынша жас мемлекетте демократияны кеңейтудің институты болып табылады. Нақты мемлекет басшысының бағдарламасында көрсетілген бағдар бойынша, конституциялық – құқықтық құрылымның проблемаларын шешуді жобаларын жасауымызға болады [1]. Бірінші кезекте референдум ұғымын анықтап алуымыз керек.

Референдум – халықтың еркін білдірудің тікелей нысаны ретінде, басқа тікелей демократия нысандарынан, атап айтқанда бүкілхалықтық сауал жүргізу, сайлаудан ажырататын өзінің ерекшеліктері бар. Шет мемлекеттерінде референдумға әр түрлі анықтама беріліп, жекелеген түрлері тәжірибеде қолданылады. Осыған байланысты референдумның пәнін анықтауға ерекше мән берген жөн. Референдум пәні ол референдумға шығарылатын маңызды мәселелері. Осы позициядан алғанда, жалпы ұлттық дауысқа салатын мәселелердің критерийлерін анықтау қызықтырмай қоймайды. Авторлар келесі критерийлердің негізінде референдум пәнін анықтаған дұрыс деп санайды. Маңыздылығы, ауқымдылығы, мақсаттылығы, бірыңғайлылығы, және қол жетімділігі. Сонымен қатар референдум туралы мемлекеттерінде бүкілхалықтық дауыс беруді зерттеу нәтижесі референдумға шығаруға болмайтын сұрақтардың тізімін жасаудың қажеттігін көрсетеді. Референдум ұйымдастыру мен өткізудің құқықтық реттелуін де зерттеген маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасының КСРО құрамынан шыққалы бері тәуелсіз мемлекет болғанға дейінгі кезеңде референдум институтының дамуын, оны кезеңдерге бөліп қарастыру керек. Бұл арқылы біз мемлекеттің тарихын ғана біліп қоймай, сонымен қатар тарихтағы референдумға қатысты заңнаманың тиімді жақтарын атап өтіп, қолданыстағы заңнамадағы республикалық референдумды нормативтік-құқықтық жетілдірудің жолдарын анықтаймыз. Референдум институтын зерттеу барысында тек конституция ережелерімен және 2 қараша 1995 ж «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң күші бар Президент жарлығымен шектеліп қалмай, республикалық референдумды құқықтық реттеуде Президенттің, Орталық референдум комиссиясының туынды заң актілерін де зерттеген дұрыс. Республикалық референдумды өткізу процесінде көптеген проблемалар туындайды. Сырт көзбен қарағанда ол сайлау процесінде ұқсас болғанымен, заң қабылдау және мемлекет өмірінің өзге де маңызды мәселелеріне қатысты шешім қабылдау үшін бүкілхалықтық дауыс беру кезінде тек осы тікелей демократия институтына ғана тән ерекшеліктері болады. Сонымен қатар бұл екі институтқа да тән проблемалар бар. Сондықтан бұл екі институтқа тән жалпы заңдылықтарды зерттеу олардың шешімін табуға әкеп соғады. Мәселен, жергілікті өкілдік органдардың республикалық референдумды және сайлау өткізу мен ұйымдастыру кезінде ешқандай қатысы жоқ. Дегенмен де бұл өкілді демократияның органдарын тікелей демократия нысанынан бөліп қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің қанар көзі халық болып қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің қайнар көзі халық болып қарауға отырғанымыздай, бұл мәселе ерекше зерттеуді қажет етеді.

Референдумның қорытындысын шығарып оған заңи күш беруде де өзінің ерекшеліктері бар. Мәселен, маңыздылығына қарамастан кез келген референдумға шығарылатын сұрақ республикалық референдум да көпшілік дауыспен шешіледі. Ол жаңа конституция қабылдау, конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу, не болмаса ол мемлекет өмірінің өзге де маңызды мәселелері болса да көпшілік дауыспен шешіледі. Біздіңше бұл ереже тиімсіз болып есептеледі. Парламентте бұндай мәселелер қаралса неғұрлым кәсіби түрде шешіледі (үштен екі, төрттен үш т.б.) дауыспен шешіледі [2].

Сонымен, жоғарыда аталған проблемалар референдум тақырыбының маңыздылығын және оны зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының заң әдебиеттерінде референдум проблемалары тәжірибе тұрғыда әлі жүйеленбеген. Егер жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі конституциялық құқықтық идеяларға назар аударатын болсақ, онда осы институтты

зерттеген кейбір орыс және шетелдік ғалымдардың еңбегіне назар аударуға болады. Бұл Б.Гачека, Л.Дюги, С.А. Котляровский және т.б. еңбегі [3, 73 б.]. Көбінесе референдум мәселелерін Ресей ғалымдары шетелдік тәжірибені қолдана отырып зерттеді немесе шет мемлекеттерді ғалымдары өздері зерттеді. Ең алдымен ол шет мемлекеттерінің конституциялық құқығы бойынша негізгі мамандар – М.А Крутоголов, В.В Маклаков, А.А Мишин; сонымен қатар кейбір шет мемлекеттерінің ғалымдары, атап айтқанда, Д.Геттинг [4, 102 б.]. Референдум теориясы мен тәжірибиесіне қатысты кейбір мәселелер С.Ю. Амбарнов, А.А.Белкин, Л.А.Морозова, Ю.Г.Румянцев [5, 152 б.] сияқты кейбір Ресей ғалымдары, сонымен қатар атақты қазақстандық заңгер С.З. Зиманов, Г.С. Сапарғалиев, В.В Мамонов, А.А. Черняков және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты [6].

«Референдум» түсінігі латын тілінен аударғанда «referendum» хабар етілуі тиіс дегенді білдіреді. Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасы нысандарының бірі болып табылады. Референдум-сайлау корпусымен конституциялық заңнама ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкіл халықтық дауыс беру арқылы қабылданады [7, 73 б.].

Референдум әлемнің Норвегия, АҚШ, Франция, Дания, Италия, Ирландия, Бразилия сияқты мемлекеттерінде бірнеше рет өткізілген. Референдумның АҚШ-тың саяси өміріне пайда болуы 1640 жылмен белгіленеді. Оның үстіне тек, 1898 жылы ғана кейбір штаттар азаматтарын заңнамалық деңгейде құқық шығармашылыққа қатыстырған.

XX ғасырдағы өзіне назар аударған кейбір референдумдарға тоқтала кетсек:

- 1975 жылы Англияның Еуропалық экономикалық қоғамдастыққа кіру жөніндегі референдум;
- 1979 Шотландияның Уелстағы автономиясын кеңейту жөніндегі референдум;
- 1979 жылы канададағы Квебек провинциясының құқықтық мәртебесі жөніндегі референдум;
- 1985 жылғы Швейцарияның БҰҰ қосылу мәселесі жөніндегі референдум;
- 1986 жылғы Испанияның НАТО қосылу жөніндегі референдум;
- 2003 жылы 14 қыркүйекте Эстонияда өткізілген референдум. Референдум азаматтардың көпшілігі Эстонияны Еуропалық одаққа қосылуын қолдап дауыс берді. Еуроптимистер 66,9 пайыз дауыс жинады. Ал қарсы дауыс бергендер саны – 33,1 пайыз болды. Референдумға барлығы 548 233 азамат, яғни эстония азаматтарының 53,4 пайызы қатысты. Эстония конституциясына сәйкес, бұндай референдумға тек Эстония азаматтары ғана қатысуға құқылы. Дегенмен де бұл мемлекеттің азаматтарының 20 пайызынан астамы мемлекеттің тағдырын шешу құқығынан айырылған.

Біздің пікірімізше, шет мемлекеттерде референдум дамуының кезеңге бөлуде Г.В. Синцовпен келісуге болады:

- 1 – кезең (XV ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың ортасы) – референдум институтының шет мемлекеттерде пайда болып құрыла бастауы.
- 2 – кезең (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы) – шет мемлекеттерде референдум институтын бекітілудің кең таралуы.
- 3 – кезең (XX ғасырдың ортасы мен бүгінгі кезең) – референдумды халықтық биліктің нысаны ретінде бекіту [8, 73 б.].

Қазақстан Республикасының конституциясында халықтақ егемендіктің идеялары, халықтың бірлігі, азаматтарының бірлігі, азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің кепілдіктері айқындалған. Бұл конституциялық құқықтық ережелер толығымен халықаралық құқықтық принциптерге сәйкес келеді.

Ғ.Сапарғалиевтің айтуынша: «мемлекеттік биліктің бірден бір қайнар көзі Қазақстан халқының еркі табылады. Осы жерде халықтың еркін жүзеге асыратын

органдарды қалыптастыру мәселесі туындайды. Конституция халыққа билікті тікелей өзі немесе өкілді органдар арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Егер де халықаралық құқық нормаларында үкімет өз еркін білдіреді деп және мемлекеттік билік органдарының демократиялық сайлауы туралы айтылса, онда Қазақстан Республикасының конституциясы халықтың атынан Парламент және Президент сөйлейді деп көрсетеді. Сонымен қатар тек қана атқарушы орган емес, заңшығару органы да халықтың еркін білдіру керек. Екіншіден, заң жобалары немесе мемлекет өмірінің өзге де аса маңызды мәселелері бүкілхалықтық талқылауға немесе референдумға шығарылуы мүмкін. Осыдан кейін халық тек қана мемлекеттік билік органдарын қалыптастыруға қатысып қана қоймай, сонымен қатар, қажет болған жағдайда жоғары заңшығару билігін жүзеге асырады. Бұл ереже халыққа және мемлекетке де үлкен жауапкершілікті жүктейді. Осындай жағдайда халықты және мемлекеттің тағдыры шешіледі, оның салдары қаншалықты позитивті және негативті болғанымен тек осы мемлекеттің халқына емес сонымен қатар басқа мемлекеттерге де әсерін тигізуі әбден мүмкін [9, 482]. «Халықтың еркі» неғұрлым ауқымы кең өзінің құрылымы бойынша күрделі ұғым болып табылады. Бұл ұғымды әр түрлі тұрғыда түсіндіруге болады. Егер де халықтың еркін социологиялық тұрғыдан қарастырсақ, жоғарыда көрсетілгендей – халық ол нақты бір мемлекеттің тұрғындары емес, қоғамның прогрессивті дамуына әсер ете алатын адамдар тобын жатқызамыз деп көрсетілген. Ал саясаттану ғылымы халықты демократиялық мемлекеттің саяси билігінің субъектісі ретінде қарастырып, оның еркі азаматтық қоғам мен мемлекеттің байланысын айтады. Ал психология болмыстың психикалық көрінсін зерттейтін ғылым ретінде, халықтың еркін ең алдымен таңдау құқығымен байланыстырады. Сонымен ерік білдіруді заңтану тұрғысынан анықтайтын болсақ, Құқықтағы еркі дегеніміз үстем етуші топтың жалпы экономикалық және жалпы саяси құбылыстан көрінеді және демократиялық қоғамдағы жалпыхалықтық мүдделер болып табылады. Оның келесідей ерекшеліктері болады:

Біріншіден, ол мемлекеттегі құқықтық идеология негізінде қалыптасады;

Екіншіден, ол сәйкесінше мемлекеттің құқық қолданушы органдарымен қалыптасады;

Үшіншіден, ол нормативті формада объективтендіріледі.

Бүгінгі таңда қоғамымыз жаңа демократиялық дамуға бет бұру үшін келесі жағдайларды ескерту қажет:

- саяси режимге жан жақты либерализациялауды жүзеге асыру;
- тұлғаның азаматтың құндылықтарын мемлекет алдында қатаң сақтау керек;
- азаматтық қоғамды дамыту;
- қоғамның барлық салаларында азаматтық қоғамды дамыту.
- халықтың еркін білдіруге заңнамалық деңгейде мүмкіндік жасалынуы тиіс.

Осылайша, халықтың еркі демократияның мәні болғандықтан, ол тек еркін сайлау және референдум нәтижесінде ғана орын алатынын ескеруіміз керек [10].

Ресей Федерациясының 10 қазан 1995 жылғы «Ресей Федерациясының референдумы туралы» заңында жоғарғы тікелей халық билігін жүзеге асыру арқылы референдумға: «заң жобалары, қолданыстағы заңдар және өзге де мемлекет ісінің маңызды мәселелері бойынша Ресей Федерациясының азаматтарының бүкілхалықтық дауыс беруі» - деп анықтама беріледі [11, 154 б.].

Кейбір жағдайларда сайлаушылардың дауыс беруін сонымен қатар плебисцит (латын тілінен «plebiscitum» - халықтың бекітуі, шешім деп аударылады.) деп те атайды. Заңи тұрғыдан алғанда референдум мен плебисциттің ешқандай айырмашылығы жоқ, тек референдум «плебисциттің» синонимі болып табылады. Сайлаушылар референдум арқылы мемлекеттік шешім қабылдайды, ол шешімнің жоғары заңи күші болады. Плебисциттің референдумнан айырмашылығы плебисцит мемлекеттің тағдырын шешетін

ерекше мәселелер бойынша өткізілуі мүмкін, оған мемлекеттердің территориясын анықтау, мемлекеттің басшыға сенім білдіру, басқару формасын өзгерту, билік режимінің ары қарай өмір сүруі т.б. мәселелер жатқызылады. Халықаралық құқықтық әдебиеттерде плебисцит ең алдымен, мемлекеттердің территориялық өзгерістеріне (мемлекеттің бөлінуі, тәуелсіздікті алу т.б.) қатысты дауыс беруді білдіреді. Плебисцит қоғам өмірінің аса маңызды мәселелері жөнінде өткізілгенімен, оның нәтижесі өмірінің аса маңызды мәселелері жөнінде өткізілгенімен, оның нәтижесі қоғамның ресмилендірілген пікірі ғана болып табылады [12, 79].

Сонымен, айтылғандарды саралай келе, референдум мен плебисциттің айырмашылығы оларды тағайындау және бүкілхалықтық дауыс беруге бастамашылық білдіретін субъектілерінде екеніне көзіміз жетеді.

1995 жылы 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының 1-бабына сәйкес: «Республикалық референдум - Қазақстан Республикасы Конституциясының, Конституциялық заңдарының және мемлекеттік өмірінің өзге де неғұрлым маңызды мәселелеріне арналған шешімдерінің жобалары бойынша бүкілхалықтық дауыс беру болып табылады». Көріп отырғанымыздай, алдыңғы заңнамаға қарағанда бұл ұғым неғұрлым кеңейтілген [13].

Сонымен қатар, референдумды халық билігі институтының өзге түрлерінен ажырата білуіміз керек. Олардың ерекшеліктері сайлаушылардың ерік білдіру объектісінде деп заңи құқықтық әдебиеттерде әділетті түрде атап көрсетіледі. Айталық сайлау кезінде сайлаушы азаматтардың ерік білдіруінің объектісі болып депутаттыққа кандидат немесе қандайда бір өкілді органға қызмет болып табылады. Ал референдум кезінде ерік білдірудің объектісі болып, нақты сұрақ, мәселе табылады. Олар - заң, заң жобасы, конституция, ішкі саяси немесе халықаралық сипатқа ие қандай да бір мәселе болуы мүмкін [14, 237 б.]. Сайлау нәтижелері мажоритарлы және пропорционалды жүйе бойынша шығарылады. Бірақ, Қазақстан Республикасы сайлау тек мажоритарлы жүйе бойынша өткізіледі.

Референдуммен қандай да бір органға немесе қандай да бір тұлғаға сенім білдірумен және сайлау өткізу араларында айырмашылықтар бар. Сенім білдіру мәселесі нақты бір субъектіге қатысты қойылады. (мысалы, Президентке, Парламентке) қатысты болуы мүмкін және ол бұл субъектілердің өкілеттігінің міндетті түрде тоқтатылуына әкеп соқпайды, тек сайлаушылардың оларға субъективтік қатынасын (теріс немесе оң) айқындайды. Ал сайлау кезінде сайлаушы азаматтар қандай да бір азаматтарға алдын ала сенім білдіреді және оған қандай да бір сенім береді.

Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасу нысандарының бірі болып табылады. Референдум ол сайлау корпусымен конституциялық заңнама және ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкілхалықтық дауыс беру арқылы қабылданады.

Қазақстан Республикасының конституциясы мемлекеттің Негізгі заңы ретінде қоғамды демократияландырудың прогресивті құралы болып табылатынын сөзсіз. Республикалық референдумды конституциямызда тікелей бекіту мемлекетте демократиялық үрдістердің қарқынмен дамып отыратындығынын көрінісі болап табылады.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1 І.Н.Ә. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» // Егеменді Қазақстан газеті, 2016ж. 5 қаңтар.

2 Судьбу решает каждый (О первом референдуме СССР) [Сборник]-:Известия,1991.-500с.

- 3 Boyer P. The People's Mandate Referendums and More Democratic. -Canada, Toronto, 1992 year 169 p.
- 4 Крутоголов М.А. Президент Французской Республики. Правовое положение. -М., 1980.-430 с.
- 5 Амбарнов С.Ю. Законодательство о референдумах (Сравнительный анализ) // Государство и право. 1992. С.-10-15.
- 6 Зиманов С. Конституция и Парламент Республики Казахстан Алматы (Сборник статей 1990-199. Алматы, 1997 г.) – 352 с.
- 7 Большая Советская энциклопедия Гл.Ред А.М. Прохоров Том 22. М., 1975 -861 с.
- 8 Черняков А.А. Конституционное право Республики Казахстан : Проблемы теории и практики. Теоретические и дидактические материалы. Алматы, 1997. -138 с
- 9 Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Академиялық курс. –Алматы: «Жеті Жарғы», 2014 ж. -544 б.
- 10 Қожахметова А.Е. Референдум и воля // Фемида. 1999. №3
- 11 1995 жылы 5 маусымда қабылданған «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы // «Параграф» ақпараттық жүйесі.
- 12 Страшун Б.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран . т. 2 Учебник .Общая часть. – М, «Бек». -1996.-756 с.
- 13 Михалова А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие, -М., 1997 -285 с.
- 14 Референдум –основа политической системы// Вестник Европы, 2003 г. 8 апреля.

УДК 342

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Липчанская Мария Александровна

Д.ю.н., профессор кафедры конституционного права ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия», Саратов, Россия

Отставнова Елена Александровна

К.ю.н., доцент кафедры конституционного права ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия», Саратов, Россия

Работа выполнена при поддержке гранта РФФИ 20-011-00765

Абстракт. В статье рассмотрено понятие «искусственный интеллект» с точки зрения гуманитарных и технических наук, история его формирования в России и за рубежом. Проанализированы структурные элементы изучаемого понятия, а также, разработана классификация типов искусственного интеллекта.

Ключевые слова: конституционное право, права человека, искусственный интеллект, типы искусственного интеллекта, интеллект.

В настоящее время все большее внимание ученых привлекают разработки в области информационных, компьютерных технологий, робототехники. Все чаще, в том числе в праве, стало использоваться понятие «искусственный интеллект». Однако, среди исследователей данного феномена отсутствует однозначное его понимание. Актуальностью вопроса продиктована попытка определения содержания и видов

искусственного интеллекта на основе теоретических исследований в области гуманитарных наук и трансформации его в конституционное право. Общетеоретическое осмысление полезно для научного понимания конституционно-правовой природы искусственного интеллекта при реализации основных прав и свобод, в том числе социальных.

В истории выделяют три этапа развития теории искусственного интеллекта. Еще совсем недавно этот термин использовался в информатике как ее раздел, «занимающийся разработкой методов моделирования и воспроизведения с помощью компьютеров творческой деятельности человека» [1, С. 264]. Это вполне логично, поскольку его основоположником считается Джон Маккарти – специалист в области математики и информатики. В 1959 году в США была проведена конференция, на которой впервые прозвучало понятие «искусственного интеллекта». По мнению Д. Маккарти – это «наука и сопутствующие технологии по созданию интеллектуальных машин. А именно – интеллектуальных компьютерных программ. Искусственный интеллект связан с задачей использования компьютеров для понимания работы человеческого интеллекта, но не ограничивается использованием методов, наблюдаемых в биологии» [2]. Ученый отмечал, что исследования в этой области принесут результат, если будет определено точное понятие «искусственного интеллекта» с точки зрения эвристики и эпистемологии, которые отвечают на вопросы: как приобретается новое знание для решения поставленных задач и какими средствами данные задачи решать, проводя правдоподобные суждения.

В 80-х годах прошлого столетия научные изыскания были связаны с идеей экспертных систем, под которой понимается возможность решать задачи по заданным условиям. Основателем российской школы развития искусственного интеллекта считается академик Г.С. Поспелов, под научным руководством которого в 80-х годах прошлого столетия была разработана автоматизированная система комплексного развития оборонных отраслей промышленности «ГРАНИТ-М» [3, с. 280]. В основе экспертных систем лежат модели поведения экспертов (профессионалов) в определенной области знаний с использованием процедур логического вывода и принятия решений, а также, базы знаний [4, с. 239-240]. В данном случае лицо, принимающее управленческое решение должно внести условия задачи в систему, которая выбирает наиболее эффективное и верное решение, а также наилучшую альтернативу на случай непредвиденных обстоятельств. Процесс решения задачи видится учеными как процесс выбора наилучшей альтернативы из множества альтернатив [5, с. 420]. В настоящее время это направление получило свое развитие в коммерческой версии предприятий при принятии управленческих решений. Наиболее популярны из них информационные программы, использующие технологии «Бизнес - интеллекта» (business intelligence – BI), «Управление знаниями» (knowledge management – KM) [6, с. 77]. SWOT-анализ позволяет компаниям определить ее сильные и слабые стороны, а также возможности дальнейшего развития и угрозы внешней среды [7, с. 55-61].

Третий этап развития научных изысканий в области искусственного интеллекта связан со значительными возможностями, характеризующими начало 20-го века и настоящее время. Современные знания имеют междисциплинарный подход. Они содержатся не только в информатике и кибернетике, но и в биологии, социологии, психологии и других науках.

Прежде всего, необходимо определиться с содержанием данного понятия. Несмотря на то, что в последние годы ему отводится пристальное внимание во многих научных изысканиях, единого устоявшегося определения до сих пор не выработано.

Если обратиться к буквальному толкованию слова «интеллект», то оно означает мыслительную способность, умственное начало у человека, определяющее его

деятельность. А «искусственный» - это «не природный, сделанный наподобие подлинного» [8, С. 248]. Следовательно, «искусственный интеллект» необходимо рассматривать как подобие мыслительных и умственных способностей человека. На этом основано современное направление изучения и производства искусственного интеллекта, связанное с моделированием мозга человека, созданием искусственных нейронных сетей.

Следует отметить, что в психологии, занимающейся изучением интеллекта человека, до сих пор, также, ведутся споры о его содержании и определении, что в свою очередь, замедляет процесс правового регулирования общественных отношений, связанных с искусственным интеллектом. Наиболее удачным определением, на наш взгляд, которое можно использовать при моделировании искусственного интеллекта, является его понимание как устойчивой структуры умственных способностей индивида, уровня его познавательных возможностей, механизма психической адаптации индивида к жизненным ситуациям, понимания существенных возможностей действительности, включенности индивида в социокультурный опыт социума [9, С. 131]. Из этого видно, что в структуре интеллекта должны быть: система знаний и алгоритмы решения задач, способность к обучению и получению новых знаний, адекватное реагирование на изменения окружающей среды, способность к абстрактному мышлению и прогнозированию, взаимодействие с другими личностями, понимание и создание культурных ценностей общества.

В психологии выделяют семь видов интеллекта: лингвистический (способность использовать естественный язык для передачи информации, а также для стимулирования), музыкальный (способность исполнять и сочинять музыку), логико-математический (способность исследовать, классифицировать категории и предметы, манипулировать символами и находить между ними связи), пространственный (воспринимать и создавать зрительно-пространственные композиции), телесно-кинестетический (способность использовать двигательные навыки в спорте и ручном труде), межличностный (способность понимать других людей и общаться с ними) и внутриличностный (понимать свои чувства и желания) [10, С. 53]. Из них вытекают эмоциональный и духовный. Представляется, что каждый человек индивидуален и уникален, и не может обладать всеми видами интеллекта в равной степени. Например, человек, имеющий развитый музыкальный интеллект может не быть хорошим спортсменом с качественным телесно-кинестетическим интеллектом. Кроме того, внутриличностный и духовный предполагают, что их носителем может быть только человек – личность.

Профессор, главный научный сотрудник ФИЦ «Информатики и управления» РАН Виктор Финн считает, что существует тринадцать естественных интеллектуальных способностей человека, которые в совокупности составляют идеальный интеллект и главный продукт искусственного интеллекта. К ним он относит: обнаружение существенного в данных, основанного на любопытстве и спонтанности; порождение последовательностей «цель – план - действие»; поиск посылок, релевантных цели рассуждений; способность к рассуждению: вывод, следствие из посылок; синтез познавательных процедур, производящих синтетические выводы — такие выводы, которые непосредственно из посылок не следуют и носят творческий характер: выводы по аналогии, индуктивные обобщения данных, выводы с помощью объяснения данных (абдукция), решение задач при помощи различных познавательных процедур; способность рефлексии — оценка знаний и действий; способность к объяснению; аргументация при принятии решения; познавательное любопытство и способность к распознаванию; способность к обучению и использованию памяти; способность к интеграции знания для образования концепций и теорий; способность уточнения неясных идей и преобразования их в точные понятия; способность к изменению системы знаний при получении новых знаний и изменениях ситуации [11, С.33]. Данный перечень не предусматривает

способности, характеризующие внутриличностный, эмоциональный и духовный виды интеллекта, что вполне логично, поскольку ученый придерживается мнения, что искусственный интеллект не может быть равным человеческому. Профессор Т.В. Черниговская по этому поводу справедливо замечает, что «... мы пока еще не видели искусственный интеллект, который был бы Моцартом или Шекспиром» [12, С. 18]. Это подтверждают и другие исследователи, которые считают, что перевод с английского языка словосочетания Artificial Intelligence оказался неточным. Его следует понимать как «умение рассуждать разумно» [13, С. 37]. Такой вывод напрашивается и в отношении наиболее «продвинутого» робота, созданного гонконгской компанией Hanson Robotics Софии, получившей в 2017 году подданство Саудовской Аравии, обладающей 60 эмоциями и способной поддерживать разговор, принимать логически выверенные решения. Однако, у нее отсутствует чувство юмора и способность к самостоятельному обучению. Также, отмечаются сбои в ее работе, устранить которые по силам только человеку [14].

Развитие науки предполагает возможность в будущем создания искусственного интеллекта равного или превосходящего естественный. Однако, на сегодняшний день говорить об этом рано. Приоритетным направлением остается взаимодействие человека и машины, поскольку любая незначительная поломка или сбой в системе могут привести к негативным последствиям. Эти проблемы способен пока решать только человек. Однако, искусственный интеллект нельзя рассматривать и как простой набор алгоритмов. Основное его отличие от технических средств последнего поколения – способность к самообучению на основе накопленного опыта, адаптации к изменениям окружающей среды, наличие когнитивных функций [15, С. 39-70].

Поэтому в настоящее время его необходимо понимать как разумно мыслящую систему, способную выстраивать логические цепочки и выбирать оптимальный вариант поведения, обладающую человеческими когнитивными способностями.

Основываясь на теории видового состава естественного интеллекта человека, можно предположить, что искусственный интеллект необходимо классифицировать по этим основаниям на: лингвистический, музыкальный, логико-математический, пространственный, телесно-кинестетический, межличностный, внутриличностный, эмоциональный и духовный. Если человек обладает всеми из них в разной степени, то искусственный интеллект может быть одним из его видов или сочетать несколько из них. На наш взгляд, соединение всех видов интеллекта в одной системе – есть суперинтеллект, говорить о котором преждевременно, поскольку в таком случае он сможет существовать автономно от человека, находить способы самовоспроизводства, обладать волей и интересами.

Существует мнение, что в современный период сложилось три ключевых направления моделирования искусственно интеллекта: создание смешанных интерактивных систем, основанных на взаимодействии человека и машины, то есть естественного и искусственного интеллектов; изучение работы различных участков мозга человека с целью выявления способов мышления и построения на основе психофизиологических данных моделей интеллектуальной деятельности; моделирование интеллектуальной деятельности с помощью вычислительных машин, результатом которых становятся возможности решения интеллектуальных задач наравне с человеком [16, С. 67].

Другие авторы выделяют три типа искусственно интеллекта: специализированный – применяется в определенной сфере (компьютерных играх, медицине, управлении). Его цель – нахождение оптимального варианта действий; общий – представляет собой компьютерные устройства, способные решать поставленные задачи наравне с человеком. То есть, способный размышлять, вычислять, планировать, абстрактно думать, проводить

сравнение идей, поддаваться обучению; суперинтеллект – интеллект, преобладающий над человеческим, способный к изобретению сложных технологий [17, С. 239].

Исходя из анализа представленных предложений и учитывая виды естественного интеллекта, искусственный интеллект можно классифицировать следующим образом: специализированный – реализуется в конкретных сферах (медицина, управление персоналом, промышленность и т.д.). Представляет собой один из видов естественного интеллекта; комбинированный – состоит из нескольких видов естественного; общий – равен интеллекту человека (некоторые из видов могут преобладать, другие проявляться в меньшей степени); суперинтеллект – предполагает не только совокупность всех видов интеллекта человека, а их качественное превосходство над естественным интеллектом.

Поскольку наибольшее распространение в настоящее время получили экспертная и нейронная системы искусственного интеллекта, можно говорить о том, что его продуктами являются: в первом случае – информация; во втором – результат деятельности, основанный на информации, действиях, эмоциях. В этих случаях искусственный интеллект может быть как специализированным, так и комбинированным. Соединение экспертной и нейронной систем позволит синтезировать общий и суперинтеллект. Что будет являться их продуктом предположить не представляется возможным.

Заключение.

Поскольку понятие искусственного интеллекта в праве находится на стадии формирования, данные общетеоретические разработки в осмыслении категории искусственного интеллекта будут полезны для трансформации этой категории в конституционное право.

Список использованных источников

1. Словарь иностранных слов /отв. ред. В.В. Бурцева, Н.М. Семенова. – 4-е изд. стереотип., М.: Русс. яз.-Медиа, 2007. 817 с.
2. John McCarthy «What is artificial intelligence? », Stanford University, Revised November 12, 2007.
3. Поспелов Г.С. Искусственный интеллект – основа новой информационной технологии. М.: Наука, 1988. 280 с.
4. Заинова К.Д. Экспертные системы //INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH 2018: XLI Международная научно-практическая конференция, 23 ноября 2018 г. М.: Научный центр «Олимп». С. 339-341.
5. Джексон П. Введение в экспертные системы; пер. с англ. и ред. В. Т. Тertyшного. М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. 624 с.
6. Сухарева М.А., Винниченко М.В. Построение экспертных систем с применением технологий искусственного интеллекта как системы поддержки принятия управленческих решений //Новое поколение. 2019. N 20. С. 77-83.
7. Степура М.А. Экспертные системы как направление исследований в области искусственного интеллекта //Вектор экономики. 2019. N 1. С. 55-61.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд-е четвертое, испр. и доп. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960. 915 с.
9. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – М.: ТК Велби, изд. Проспект, 2006. 558 с.
10. Монфред К. Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта /Пер. с англ. 2 - е изд. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 311 с.
11. Финн В. Далеко не все функции естественного интеллекта могут быть формализованы и автоматизированы //Коммерсантъ Наука. 2019. N 68. С. 33.

12. Черниговская Т. В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. – М.: Языки славянской культуры, 2013. 448 с.
13. Кобринский Б. Искусственный интеллект не сможет сравниться с естественным в изобретении нового //Коммерсантъ Наука. 2019. N 68. С. 37.
14. Саможнев А. Робот София сломалась после вопроса о коррупции на Украине //Российская газета. 2018. 26 января.
15. Морхат П.М. Искусственный интеллект: правовой взгляд. М.: Буки Веди, 2017. 257 с.
16. Ревазов М.А., Царева З.Г. Анализ методов моделирования искусственно интеллекта //Научно-техническая конференция обучающихся молодых ученых СКГМИ (ГТУ) «НТК-2017»: сб. докладов. Владикавказ, 26-30 апреля 2017 г. Изд-во: Северно-Кавказский горно-металлургический институт (государственный технологический университет). 2017, С. 63-67.
17. Лошкарев А.В., Кремнева Д.П. Искусственный интеллект. Правовой аспект создания и внедрения //MODERN SCIENCE. 2019. N 5-1. С. 236-240.

ӘОЖ 94(514)084.5

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ТАНЫМДЫҚ МӘНІ

Раймбаева Замира Камалжановна

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті «Құқықтану»
мамандығының 2 курс студенті

Ғылыми жетекші: тарих ғылымдарының кандидаты Тинистановна С.С.
Талдықорған қаласы.

XXI ғасыр адамзатқа жаңа құндылықтар жүйесін ала келді. Осындай қоғамдық қатынастар жүйесінде Абайға заман ағымына сай қайта оралу, түсіндірудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес.

Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұра-ларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбы-лыс. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған», - деді.

Сондай-ақ Президент мақаласында: «Абай қазақтың әр баласын ұлт-жанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн», - деп атап көрсетті [1].

Қай елде болмасын, қоғамға өлшеусіз еңбек сіңірген адамдар бар ғой. Тек олардың бәрін ұлы деуге келмейді. Ал шындығына келетін болсақ, біздің тарихымызда ұлы адамдар өте аз. Оларды тану үшін ұлылық пен таланттың, дарындылықтың ара-жігін ажыратып алуымыз керек. Қай салада болмасын, өзі таңдаған салада жарқырай көрініп жүрген талантты адамдар аз емес. Солардың арасында тыңға сүрен салып, айталық, рухани дүниеде немесе әдебиетте, ғылымда жаңа бағыт ашқандары саусақпен санарлық.

Ұлттық ғылым академиясының академигі, философия ғылымдарының докторы Ж.М. Әбдилдиннің пікіріне сүйенсек, қазақ қоғамының өмірін Абайға дейінгі, Абайдан кейінгі деп екі кезеңге бөлуге болады. Абайға дейінгі ой санамыз, философиямыз бөлек те, Абайдан кейін осы құндылықтарға көзқарасымыз мүлде өзгеріп, жаңа түсінік қалыптасты.

Ол біздің қазақ халқының санасындағы жаңа заманға, жаңа үрдіске, жаңа жолға келмейтіндерді қатты сынаған адам. Өйткені ол осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын өркениет көшіне ілесу үшін ұлтты жаңғырту, жаңа өмірге бейімдеу қажеттігін түсінген [2].

Ол елдің үнемі алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне тілеулес болғаны, осы идеяны дәріптегені оның оның шығармаларынан анық байқалады:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексермедім,

Ержеткен соң түспеді уысыма,

Қолымды мерзімінен кеш сермедім,- деп кезінде білім ала алмағанына өкінген дала данышпаны бұдан кейін Семей өңіріне жер аударылып келген Е.П. Михаэлис, М.Ф. Достоевский сияқты орыс зиялыларымен араласып, достасу, өзбетінше оқып, іздену арқылы орыс және Еуропа әдебиетінің жауқарларымен терең сусындап, білімін жетілдіргені ақиқат [3].

Ол өзінің он тоғызыншы сөзінде: адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Өрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? Осындай сөз танымай тұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады [4].

Абай адамның таубұзар күш-қуаты жастық шағында екендігін ескертеді. Сонымен қатар, бәрінің кілті білімде екендігін уағыздап, оған қосылар қайрат пен ақыл, әділдіктің тұғыры биік екендігін жастарға паш етеді:

Қайрат пен ақыл жол табар

Қашқанға да, қуғанға.

Әділет, шапқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға [5].

Абай адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін, алдымен өз бойынан мінін тауып, қайта тәрбиелеуге, санасын қалыптастыруға шақырады:

Бойдағы мінді санасам,

Тау тасынан аз емес.

Жүрегімді байқасам,

Инедейін таза емес.

Аршып алып тастауға,

Апандағы саз емес.

Бәрі болды өзімнен,

Тәңірім салған наз емес [6].

Абай әлемі ұлтымыздың санасын, ой-өрісін, дүниетанымын дамытуға қызмет етеді.

Мемлекет алдындағы басты міндет білімді, кемел, мәдениетті, зиялы, адамгершілігі жоғары адам қалыптастыру болып табылады. Осындай қасиеттердің барлығы Абай еңбектерінен табылады. Сондықтан оның ілімні қайта зерделеп, оны жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне тиімді пайдалану керек.

Ұлы ойшыл, ғұлама Абай бір ұлт деңгейінде қалып қоймай, «адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген гуманистік ойы оны әлем ақыл-ойының ұшқыр биігіне көтерді. Барлық ұлттың адамдарын сүюді, олармен тату-тәтті өмір сүруді насихаттады. Президент Абай әлемін жаһан халықтарына жеткізуді ұсынды [7].

Халқымыздың рухани аспанында жұлдыздай жарқыраған ойшылдар пікірлерінің бір түйінге тоғысуы заңдылық сияқты. Шығыс данышпаны Әбу Насыр әл-Фараби: «Тәрбиесіз

берген білім-адамзаттың қас жауы» десе, Абай: «Мен закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» дейді. Сондықтан болашақ ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде Абай әлеміне үңілу, Абай кестелеген ойларды өскелең ұрпақтың өз өмірінде қолдана алуына үйрету басты мақсаттардың бірі [8].

«Өрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» дейді. Басқа елдермен бәсекелес болу үшін, дамыған елдер қатарынан қалмау үшін қай салада болсын көп тілді, әсіресе халықаралық тілдерді меңгеру маңызды. Жастарымыз неғұрлым көп тілді меңгерсе, соғұрлым мүмкіндігі кеңейеді.

Бұл заман талабынан туындап отырған қажеттілік. Өйткені бірнеше тілде еркін сөйлейтін, жаза білетін маман ғана бәсекеге қабілетті тұлғаға айналатыны сөзсіз. Өзге тілдерді білетін адамның анымы кеңейіп, басқа халықтың мәдениетін, тарихын, ғылымын үйренеді, танымы кеңейеді.

Қазақ халқының жан дүниесі, рухани негізі болатын ана тіліміз. Біздің тіліміз мемлекеттің барлық жүйесінде қолданылуы үшін біз осыған өзіміз атсалысуымыз қажет. Бұл жөнінде Президент Қ.К. Тоқаев: «бәріміз ана тіліміздің дамуы мен дәріптелуіне назар аударып, оның мәртебесін арттыруымыз керек» деді. Демек, бұдан шығатын қорытынды-«өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» болуы тиіс [9].

«Адам өмірінің мақсаты-кемелдену мен жетілу», - дейді ұлы Абай. Шынығу арқылы күш-қуатымызды, терең оқу арқылы ғылым-білімімізді, өнер арқылы ой-өрісімізді, шеберлігімізді жетілдіреміз. Абайша, бұдан да маңыздырақ жетілу, ол-рухани жетілу, яғни, жанды жетілдіру. Ал жан жүректен орын тепкен. Жан жетілмеген жағдайда адамның іс-әрекеттерінде кемшілік орын алады. Ішкі дүниесі тазарып, жетілген адам ғана қателікке жол бермей, бақытты өмір сүре алады. Адам баласының бақыты оның жүрегінің тазалығында, сонда ғана ойлаған мақсатына жетеді [10].

Туғызған ата-ана жоқ,
Туғызарлық бала жоқ,
Туысқан, туған, құрбылас,

Қызығымен және жоқ,- деп налиды. Абай аңсаған «туғызарлық бала» кім? Ол қандай азамат болмақ?

Хакімнің сөздерін сараласақ, бұл сұрақтардың жауабы алдымыздан шығады. Оның шығармаларын зерделеп оқысақ «әділдік, арлылық, махаббат» ұғымы сайрап тұр:

«Мазлұмға жаным ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін,
Ежелден көптің қамын тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді сүйді деп иең сүйсін».

«Пайдасы көпке тиетін» қарекет ғылым мен білім. Абайдың тұтас мұрасында теңдікке жетудің елді қатарға қосудың жалғыз жолы-білімділер екені өзекке айналды [11].

Хакім Абай: «әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер - әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады [4].

«Ырыс алды - тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің

өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,

Әзір тамақ, әзір ас,

Сыртың - пысық, ішің - нас,

Артын ойлап ұялмас, - болып жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық [4].

Абайдың қара сөздері-өмірді көріп, соның жақсылығы мен жаманын, қуанышы мен қайғысын, табиғат пен жан үйлесімділігін, шындық пен болашаққа жол іздеген адамның болмысы, жан күйзелісі, сенімі мен сезімін білдіреді.

Қоғамның әрбір даму кезеңінде орын алатын әділетсіздік пен көзбояушылық, жалған куәлік ету, екіжүзділік, сотқа қолжетімділіктің деңгейі мен сенімсіздікпен қарау мәселесін қара сөздерінде қозғаған: «елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание - тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені», - дейді [4].

Абай қазақтың азаматы қандай болуы керектігін сипаттайды. Қоғамда жақсы қасиеттер бойынан табылатын, батыл, ермінезді азаматтардың болғанын армандайды: уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау - ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры - әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз [4].

Ғұлама ақын жастарды мәдениетті болуға, дұрыс киінуге, таза жүруге, ұқыпты болуға шақырады: «адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек - дұрыс іс», - дейді.

Заман өзгерер, адам да өзгерер, бірақ қазақтың ғұлама ойшылы, ағартушы, ұлттық жаңа әдебиеттің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде халқымыздың тарихында өшпес із қалдыған ұлы Абайдың еңбектері, біз тәрбиелеп, білім беріп отырған болашақ заңгерлердің кәсіби қызметінде бағыт беретін, ақыл-ойы мен білімінің, құқықтық санасының, ұлттық болмысының қалыптасуына, дүниетанымына, жаны мен рухына ықпалы етеін шығармалары мәңгілік болады деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Қ.К. Тоқаев Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан.- <https://egemen.kz/>
- 2 Ж.М. Әбдилдин Абай жаққан бір сәуле сөнбеуі үшін.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 31 қаңтар.
- 3 Т. Балықбаев Ұлы ойшыл өнегесі.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 15 қаңтар.
- 4 А. Құнанбаев он тоғызыншы сөз.- <https://abai.kz/>
- 5 Әсемпаз болма әрнеге.- <https://www.zharar.com/kz>
- 6 Ойға түстім, толғандым // <https://bilim-all.kz/>
- 7 К. Елікбаев Абай мұрасын жаңаша зерделеу керек.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 24 қаңтар.
- 8 М. Слесарь Абай философиясы жаңашылдық жаршысы.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 29 қаңтар.
- 9 З. Базарбаева Ақыл-ойдың бренді.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 24 қаңтар.
- 10 Қ. Айтаханов Тағылымы мол тарихи мақала.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 23 қаңтар.
- 11 Б. Уәли Абай мен Алаш.- Егемен Қазақстан, 2020 жыл 20 қаңтар.

LEGAL RESPONSIBILITY, ITS FEATURES AND STAGES

Utegaliyeva Kamila Issagalikyzy

Student of the Law faculty SKSU named after M.Auezov
Shymkent, Kazakhstan

Summary: Legal liability - a specific relationship between the offender and the state. The content of this relationship is the right of the state to appoint and implement the punishment in relation to the offender, enshrined in the sanction of the relevant legal norm, as well as the offender's duty to undergo adverse consequences for the offense. Some scholars share a common and specific relationship of responsibility. Under the general legal relationship of responsibility is understood the relationship containing the right of the state to demand submission and the obligation of citizens and organizations to fulfill this requirement. Violation of this requirement entails the emergence of a new legal relationship - a specific legal relationship of responsibility. A legal fact as the basis for the emergence of a general legal relationship of responsibility is citizenship or residence in the country, the basis of a specific legal relationship of liability is a specific offense.

Key words: legal liability, legal responsibility, awareness, legal phenomena, domestic science, sanctions.

Since the beginning of the 60s, under the influence of philosophical and ethical teachings, legal responsibility begins to be considered not only in retrospective (negative), but also in the active (positive) aspect. As you know, responsibility in a retrospective, traditional aspect is understood as responsibility for a past act, which is expressed in violation of legal norms. Responsibility in a positive sense is understood as an awareness by a person of his duty to society, an individual team, other people, an awareness of the meaning and significance of his own actions, their coordination with his duties, due to human social relations. It is this side of responsibility that is meant when they talk about a feeling (awareness) of responsibility or that a person takes responsibility. It is the responsibility of future behavior. Such a wide consideration of legal liability is due to changes in the legal framework in general, where one of the central places belongs to the distinction between law and law.

Based on the difference between law and law, liability in law can be considered as the recognition by the subject of the law of his behavior in the process of exercising the rights granted and the proper fulfillment of his duties, responsibility for present and future behavior (positive responsibility) and as responsibility for violation of the rule of law, i.e. for past unlawful behavior (retrospective liability).

Recognizing the existence of two aspects of responsibility in law, one cannot agree with attempts to reflect their essence in one general concept.

As T.N. Radko: "One cannot fail to see that between responsibility in a positive and negative sense there is a dialectic unity of opposites."

The dialectical relationship of positive and retrospective responsibility is manifested in the assessment of individual behavior. If the behavior is recognized as legitimate, then, therefore, it is responsible. In this case, not only does the subject of law realize the social significance of his behavior in the future, but legal requirements are also implemented in the present. Such behavior is authorized and encouraged by the state. Recognizing the behavior of an individual as unlawful, we define him as irresponsible, guilty of violating legal requirements. It is subject to suppression and negative assessment by society and the state.

Perhaps, the retrospective aspect of liability in law would more accurately be called "legal liability", and the positive "legal responsibility".

Interest in the problems of legal liability in the general theoretical plan began to be actively manifested since the late 50s and early 60s. One of the first to substantiate the need to study legal liability at this level was M.D. Shargorodsky. In the curriculum for law schools, legal responsibility as an independent topic was introduced in 1967.

In domestic science there is no unity in the interpretation of legal responsibility. Each author tries to define it in his own way, emphasizing those aspects that he considers to be the main, determining ones. The concept of legal responsibility is the main definition of the whole theory of responsibility, its design determines the place and role of the legal phenomenon in question in the legal system.

Most authors understand legal responsibility as a measure of state coercion or identify it with punishment for an offense.

When characterizing legal liability, the author proceeds from the following premises.

Legal responsibility reflects the specifics of any legal phenomena, their formal certainty and the procedural order of implementation.

Legal liability is inseparable from the offense, acts as its consequence.

Legal liability is associated with the implementation of legal sanctions.

Legal liability is associated with state power activities, with state law enforcement.

Thus, legal liability is the application to the offender of measures of state coercion provided for by the sanction of a legal norm, expressed in the form of deprivations of a personal, organizational or property nature.

Legal liability - a specific relationship between the offender and the state. The content of this relationship is the right of the state to appoint and implement the punishment in relation to the offender, enshrined in the sanction of the relevant legal norm, as well as the offender's duty to undergo adverse consequences for the offense. Some scholars share a common and specific relationship of responsibility. Under the general legal relationship of responsibility is understood the relationship containing the right of the state to demand submission and the obligation of citizens and organizations to fulfill this requirement. Violation of this requirement entails the emergence of a new legal relationship - a specific legal relationship of responsibility. A legal fact as the basis for the emergence of a general legal relationship of responsibility is citizenship or residence in the country, the basis of a specific legal relationship of liability is a specific offense.

These signs of legal liability are mandatory: the absence of at least one of them indicates the absence of legal liability and allows you to distinguish it from other legal and non-legal categories.

Legal liability as a form of state coercion is characterized by the fact that in this way the sanction of the violated rule of law is enforced. The negative consequences of violation of the rule of law do not arise by itself, automatically. The transfer of sanctions from the sphere of duty to the sphere of practical activity is carried out by state bodies by applying one of the measures provided for by the sanction of the violated norm to the offender.

The term "sanction" is ambiguous. In legislation, legal science, and legal practice, it is defined as the approval by a higher authority of an act that gives it the force of law, indicating adverse consequences resulting from a violation of the disposition of a legal norm. The author uses the term "sanction" in the meaning of a part of a legal norm.

Sanctions, depending on the nature of the adverse consequences, can be classified as punitive (punitive) and legal redress. Remediation sanctions provide for the cancellation or amendment of an act contrary to the law, and other measures aimed at restoring relations violated as a result of the offense. Penal (punitive) sanctions, affecting the property or personal interests of citizens or legal entities, have as their purpose a general and special warning.

Legal responsibility in its development goes through three stages¹⁰: the emergence, specification and implementation of legal liability. Under the responsibility stage, we understand

the correlation of a certain amount of rights, freedoms and duties (special legal status) of the offender with the stages of cognition of this offense by authorized state bodies and officials.

The offense and legal liability form an organic unity in interconnection with each other and can be considered as a cause (offense) and consequence (legal liability). The discovery of a causal relationship leads us to conclude that the offense is the only necessary (offense as a fact of objective reality) and sufficient (*corpus delicti*) ground of legal liability. In the chain of stages of legal liability, the moment of the offense marks the first stage of liability, the occurrence of legal liability. The content of this stage is the arising right of the state to apply measures of legal responsibility for the committed unlawful act and obligation of the offender to bear these measures.

The process of clarifying the type and measure of legal responsibility during the cognition of an offense by authorized state bodies and officials, we call the stage of concretization of legal liability. Concretization of liability begins from the moment of detection of the offense (authorized by state bodies and officials) and ends from the moment the decision on the case of the offense containing a specific measure of legal liability comes into force. The stage of concretization of responsibility is characterized by the presence of the procedural status of the offender and the changes taking place in it. The procedural status of the offender is one of the means of an objective trial in the case of an offense and serves as a way of knowing his material legal status.

The development of the legal relationship of liability from the moment of discovery of legal liability is clothed in a procedural form. The identification of the legal relationship of responsibility lies in the field of correlation of material and procedural in law. The jurisdictional process as a kind of legal process is wholly aimed at identifying and implementing a material protective legal relationship of liability. The implementation of the material norm of legal responsibility needs a clear procedural regulation and, moreover, depends on it.

We define the final stage of legal liability as the realization of liability. It begins from the moment the law enforcement act comes into force, which recognizes the committed act as an offense and establishes the type and measure of legal liability and ends, as a general rule, when the sentence is implemented. The implementation of legal responsibility means the implementation of legal requirements that form the special legal status of the offender. It consists of additional (special) rights and obligations aimed at specifying and restricting the general legal status of the subject of law.

The development of legal liability may cease at any stage in connection with the application of legal norms forming the institution of exemption from legal liability. The exemption from liability should be considered the elimination of adverse legal consequences for the person who committed the offense.

The idea of all legislation is to ensure the protection of the social system, its political and economic system, property, personality, rights and freedoms of citizens, and, in general, the rule of law against criminal encroachments. And once again it must be emphasized that all this is regulated by legal liability.

List of sources used:

1. Theory of state and law. A textbook for law schools and faculties [Text]: textbook / Ed. V.M. Korelsky and V.D. Perevalova - M.: INFRA-NORMA, 2007.
2. Bazylev B. T. State coercion and legal forms of its implementation in Soviet society: Author. dis ... cand. legal sciences. - Kiev, 1968.
3. Samoshchenko I.S., Farukshin M.Kh. Responsibility for Soviet law [Text]: textbook / I.S. Samoshchenko, M.Kh. Farukshin - M.: 1971.
4. General theory of law: Course of lectures [Text]: textbook / Ed. V.K.Babayeva - N.Novgorod, 1993.

5. Radko T.N. Legal responsibility as a general form of realization of the social functions of law // Transactions of the Higher Investigative School of the USSR Ministry of Internal Affairs, Issue 9. Volgograd, 197
6. Glagolev P.V. Discussion on the functions of legal responsibility // Problems of law enforcement and education: Collection

УДК 349.41(574)

**АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Мусаева Бибинур Муталимовна

Старший преподаватель, магистр ЗКАТУ имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан

Аннотация: В статье предусмотрены основные правонарушения в сфере земельных отношений в Республике Казахстан. Приведены примеры и результаты отчетов 1-ЗЕМ. В таблице указаны показатели по видам нарушений.

Ключевые слова: земельное право, земельные правонарушения, штраф, земельный кодекс

Закрепленные в земельном законодательстве права и обязанности, правила поведения субъектов составляют важнейшую нормативную основу социальной эффективности земельных отношений. Обеспечение неукоснительного соблюдения землеохранных требований, защита прав и интересов участников земельных отношений являются основной целью правового регулирования.

С точки зрения законодателя, идеальной моделью поведения субъектов выступает безусловное и строгое соответствие их действий, поступков правовым требованиям, определяющим параметры позитивных земельных отношений. Именно юридически корректное поведение является единственно желательным и необходимым для обеспечения земельного правопорядка.

Однако реальность современных земельных отношений еще достаточно далека от совершенства, в ней не обнаруживается необходимый уровень упорядоченности. На практике допускаются многочисленные отклонения от нормативных правил, требований и предписаний, юридическим выражением которых является нарушение земельного законодательства или, иначе говоря, земельное правонарушение.

Земельное правонарушение, представляя собой наиболее острое проявление противоречий между юридическими требованиями и реальностью опосредованных ими земельных отношений, является основанием для приведения в действие механизмов юридической ответственности и возмещения ущерба [1].

В Послании Президента страны народу Казахстана «Казахстан - 2030», сказано: граждане 2030 года будут уверены, что государство защитит их права и будет отстаивать их интересы. Также в Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира» особо отмечено: «Казахстан стоит сегодня на рубеже нового этапа социально-экономической модернизации и политической демократизации мы строим свободное, открытое и демократическое общество последовательно создаем и укрепляем правовое

государство, основанное на сбалансированной системе политических сдержек и противовесов... Мы продолжим масштабные политические реформы в стране, направленные на повышение эффективности политической системы и государственного устройства Казахстана. Необходимо гармонично учитывать как общие закономерности построения демократических и процветающих государств, так и важные культурно-исторические черты и традиции нашего общества» [2].

Земельные правонарушения – одна из наиболее актуальных проблем земельных отношений в республике. Одним из строгих способов воздействия государства на неправомерное поведение человека, совершивший запрещенным уголовным кодексом преступное деяние является наказание по уголовной ответственности. С.С.Алексеев справедливо подчеркивает, что какие бы сложные очертания не принимали теоретические положения об основании ответственности, они не должны заслонять главного: юридическая ответственность устанавливается за совершенное правонарушение, и поэтому решающую роль в системе фактов, предопределяющих юридическую ответственность, всегда играет состав правонарушения. Поэтому проблема правовой ответственности в любой отрасли права – есть проблема правоотношения, порожденного правонарушением как определенным юридическим фактом [2].

Согласно отчету 1-ЗЕМ, составленному на основании данных уполномоченных органов по контролю за использованием и охраной земель областей за 2018 год по республике проведено 5943 проверок субъектов земельных отношений на предмет соблюдения земельного законодательства на общей площади 2,0 млн. га. В ходе проведенных проверок выявлено 2248 нарушений на площади 686,7 тыс. га, ответственность за которые предусмотрена Кодексом Республики Казахстан об административных правонарушениях.

В отношении нарушителей возбуждено 2052 административных производств, в 1714 случаях к нарушителям земельного законодательства применены меры административного воздействия в виде штрафов на общую сумму 302,2 млн. тенге, в 237 случаях в виде предупреждения, в 53 случаях производства прекращены, в 51 случае постановления отменены судом или вышестоящим органом. Из общей суммы наложенных штрафов оплачены на сумму 197,2 млн. тенге. Показатель взыскемости штрафов по республике составил 65,2 %.

По 180 штрафам на сумму 31,1 млн. тенге материалы переданы в органы исполнительного производства для принудительного взыскания. Наибольшее количество проверок проведено земельной инспекцией г. Алматы – 1519 проверок, наименьшее – земельной инспекцией г. Шымкент - 20. По сумме наложенных штрафов самый высокий показатель у земельной инспекции г. Алматы – 51,6 млн. тенге, самый низкий показатель по г. Шымкент всего – 2,3 млн. тенге. Как показал анализ выявленных за 2018 год нарушений, 48 % из них приходится на нарушения прав государственной собственности на землю. Всего по республике за нарушения прав государственной собственности на землю привлечены к административной ответственности 1081 субъектов, с применением к ним штрафов на общую сумму 271,1 млн. тенге. Большая часть указанных нарушений выявлена в Мангистауской области – 172 нарушений или 16 % от общего количества выявленных нарушений прав государственной собственности на землю.

Из общего количества выявленных земельными инспекциями нарушений, на сегодняшний день, устранено - 935, на площади 146,9 тыс. га. Таким образом, показатель устраняемости нарушений по республике составил 41,5 %. По видам нарушений показатели распределились следующим образом: нарушение права государственной собственности на землю – 1081; уничтожение специальных знаков – 18; порча земель – 37; нерациональное использование или неиспользование земель сельскохозяйственного назначения – 409; использование земель не по целевому назначению – 620; невыполнение

обязанностей по приведению временно занимаемых земель в состояние пригодное для дальнейшего использования – 7; нарушение установленных сроков рассмотрения ходатайств о предоставлении земельных участков – 76.

Таблица 1 - Показатели по видам нарушений

Года	Нарушение права государственной собственности на землю	Уничтожение специальных знаков	Порча земель	Нерациональное использование	Использование земель не по целевому назначению
2017	1649	60	22	1239	719
2018	1081	18	37	409	620

Вместе с тем, сравнительный анализ показателей отчета за 2018 год с показателями прошлого года показал, что уменьшилось количество проверок, соответственно уменьшился процент выявления нарушений. Так, для сравнения за 2017 год земельными инспекциями по республике было проведено 7912 проверок субъектов земельных отношений на предмет соблюдения земельного законодательства, по результатам которых было выявлено 3734 нарушений земельного законодательства (47,2 %)[3].

Итак, земельное правонарушение — интегративное понятие, характеризующееся отклоняющимся от предусмотренного нормами земельного права поведением, нарушающим правовой порядок в земельной сфере. Земельный правовой порядок обеспечивается комплексом мер различных видов ответственности, и законодательство о привлечении к ответственности за земельные правонарушения «обладает определенной полнотой и системностью. В то же время вряд ли реализация существующих норм об ответственности за земельные правонарушения затруднена в силу недостаточной их согласованности, отсутствия доступного и понятного механизма их реализации, ненадлежащего выполнения функций земельного контроля и надзора соответствующими органами и несогласованности их действий. Земельное и экологическое право ответственности за земельные правонарушения и недостатков в его применении позволит создать эффективный механизм обеспечения охраны земель и рационального их использования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан. – Алматы, 2012.
2. Назарбаев Н.А. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира: Послание Президента страны народу Казахстана //Казахстанская правда. - 2013. 2 марта.
3. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2017, 2018 год, 230 с.

УДК 34

ВОЕННО-СУДЕБНЫЕ ОРГАНЫ В СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ИХ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ

Кукеев Аскар Кульчимбаевич

Ст. преподаватель кафедры «Теория государства и права»
Южно-Казахстанский Государственный Университет
Шымкент, Казахстан

Аннотация: В статье излагаются аспекты организации и деятельности военных судов. Автором рассмотрены общие положения системы военных судов, их место в судебной системе Республики Казахстан, а также основные задачи и подсудность дел военных судов.

Ключевые слова: суд, судебная система, военные суды, армия, военная юстиция,

Отправной точкой создания судебной системы Казахстана можно назвать принятие 28 января 1993 г. Конституции, а принятое на ее основании Постановление Президента «О государственной программе правовой реформы в РК» от 12 февраля 1994 г. можно рассматривать в качестве важнейшего исторического документа, утвердившего приоритетные направления реформы судебно-правовой системы. Указанным постановлением были четко регламентированы структура судебных органов республики, полномочия судей, вопросы кадровой политики в судебной системе. Основными направлениями судебной реформы стали: реорганизация судостроительства и судопроизводства; совершенствование материального права; реформирование деятельности и структур правоохранительных органов, включая органы внутренних дел, следствия, дознания, прокуратуры, национальной безопасности и юстиции, а также адвокатуры[1].

В новой Конституции 1995 г. появился новый раздел о судебной власти.

Следующим этапом можно считать Указ Президента Республики 1995 г., имеющий силу Конституционного закона РК, «О судах и статусе судей в РК». Данный документ утвердил статус независимой судебной власти как одной из равноправных ветвей единой государственной власти[2]. В Указе определялись: положение судебной власти в системе государственной власти, функциональное предназначение (судебная власть предназначена осуществлять защиту прав, свобод и законных интересов граждан, прав и законных интересов государственных органов, организаций, обеспечивать исполнение Конституции, законов, иных нормативных правовых актов, международных договоров РК), судебная система, принципы судостроительства и судопроизводства, статус судей и органов судейского сообщества[3].

Указом Президента страны «О мерах по усилению независимости судебной системы РК» был создан Комитет по судебному администрированию при ВС РК – специализированный уполномоченный орган по материально-техническому обеспечению деятельности судов РК. Комитет был уполномоченным государственным органом, осуществляющим организационное, материально-техническое и иное обеспечение деятельности областных, районных и приравненных к ним судов, а также обеспечивающим своевременное исполнение исполнительных документов, организационное и методическое руководство деятельностью судебных приставов, ведение судебной статистики в местных судах и организацию работ по учету, хранению, оценке и дальнейшему использованию имущества, обращенного (поступившего) в республиканскую собственность по отдельным основаниям[4].

Принятие 25 декабря 2000 г. Конституционного закона РК «О судебной системе и статусе судей РК»[5] стало важным шагом в реализации судебной реформы. Конституционный закон содержит ряд положений, направленных на расширение полномочий Председателя ВС РК, повышение правового статуса и социального обеспечения судей. Введено понятие «администрирование судов» - функции по организационному, материально-техническому обеспечению судов, возлагаемые на вновь образованный Комитет по судебному администрированию при ВС РК, тогда как ранее эти полномочия входили в компетенцию Министерства юстиции.

Законом предусмотрено образование в областных судах и ВС РК надзорных коллегий и пленарных заседаний вместо президиумов и Пленума ВС РК.

В целях унификации судопроизводства в рассматриваемом нормативном правовом акте было закреплено объединение хозяйственных и гражданских коллегий в судах республики. Вместе с тем упраздняясь военная коллегия в ВС РК. Для обеспечения прозрачности и гласности процедуры назначения на должность судьи были приняты нормы, предусматривающие осуществление отбора кандидатов на должности судей районных и областных судов на конкурсной основе, соответственно, Квалификационной коллегией юстиции и Высшим судебным советом РК.

20 января 1992 г. постановлением Президиума Верховного Совета Республики Казахстан действующие на территории республики военные трибуналы бывшего СССР были переданы в ведение Министерства юстиции Республики Казахстан, 17 апреля 1992 г. в составе Верховного Суда Казахской ССР была образована Военная коллегия Верховного Суда Республики.

Далее, Постановлением Президента Республики Казахстан от 11 июня 1992 г. в связи с переходом под юрисдикцию Республики Казахстан военных судов и военных прокуратур и необходимостью укомплектования этих органов кадрами в органы военной юстиции было призвано определенное количество офицеров запаса в возрасте до сорока лет, имеющих высшее юридическое образование.

Законом Республики Казахстан от 24 июня 1992 г. были внесены изменения и дополнения в законодательные акты о судостроительстве Республики. В частности, были образованы военные суды войск, армий (объединений), соединений и гарнизонов, судьи которых наравне с судьями Военной коллегии Верховного Суда являлись военнослужащими офицерского состава.

Позднее, 25 декабря 2000 г., был принят Конституционный закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан», согласно которому Военная коллегия Верховного Суда Республики Казахстан была упразднена, а к местным районным судам были приравнены специализированные суды – военные суды гарнизонов. К местному областному суду был приравнен специализированный суд – Военный суд войск Республики Казахстан. При этом все судьи-военнослужащие были уволены с действительной военной службы в запас, а военные суды стали комплектоваться в общем порядке.

В соответствии с указанным Законом приравненные к местным районным судам военные суды гарнизонов (к настоящему времени таких судов десять), а также Военный суд войск Республики Казахстан, приравненный к областному суду, образуются, реорганизуются и упраздняются Президентом Республики Казахстан по представлению уполномоченного органа, согласованному с Председателем Верховного Суда Республики Казахстан.

1. Военные суды гарнизонов состоят из председателя и судей, назначаемых в установленном Конституцией и Конституционным Законом Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» порядке. Если по штату в военном суде гарнизона предусмотрен один судья (односоставный суд), он осуществляет

полномочия председателя данного суда. При суде создается канцелярия, численность которой определяется в предусмотренном порядке.

Военный суд гарнизона, являясь судом первой инстанции, рассматривает судебные дела (уголовные, гражданские) и материалы, отнесенные к его подсудности, ведет судебную статистику.

Председатель военного суда гарнизона является судьей и наряду с выполнением обязанностей судьи организует рассмотрение дел судьями, осуществляет общее руководство канцелярией суда, ведет прием граждан, организует прохождение стажировки кандидатами на должность судьи, организует ведение и анализ судебной статистики, дает распоряжения и осуществляет другие полномочия, предусмотренные законом.

В случае отсутствия председателя в односоставном суде исполнение его обязанностей возлагается на одного из судей другого военного суда гарнизона распоряжением председателя военного суда войск Республики Казахстан по представлению руководителя территориального уполномоченного органа.

2. Военный суд войск Республики Казахстан состоит из председателя, председателей коллегий и судей.

Военный суд войск Республики Казахстан:

- рассматривает в пределах своих полномочий судебные дела и материалы в качестве суда первой инстанции (конкретно подсудность установлена Уголовно-процессуальным и Гражданским процессуальным кодексами Республики Казахстан);

- в апелляционном порядке разрешает дела по апелляционным жалобам и протестам на не вступившие в законную силу приговоры, постановления военных судов гарнизонов;

- в надзорном порядке рассматривает дела по надзорным протестам, представлениям на вступившие в законную силу приговоры, постановления военных судов гарнизонов, а также на апелляционные постановления коллегии этого суда;

- ведет и анализирует судебную статистику, изучает и обобщает судебную практику и по итогам ее обобщения рассматривает вопросы соблюдения законности при отправлении правосудия военными судами гарнизонов;

- осуществляет другие полномочия, предусмотренные законом. Коллегии по гражданским и уголовным делам Военного суда войск Республики Казахстан возглавляются председателями коллегий, а надзорная коллегия – председателем этого суда. Число судей в каждой коллегии по представлению председателя суда устанавливается на пленарном заседании Военного суда войск Республики Казахстан. Надзорная коллегия (президиум) состоит из судей данного суда, избираемых ежегодно тайным голосованием на пленарном заседании большинством голосов от общего числа судей.

Военным судам (судьям) Республики Казахстан в соответствии с правилами Уголовно-процессуального кодекса республики подсудны

уголовные дела:

- о воинских преступлениях, предусмотренных Уголовным кодексом Республики Казахстан;

- о всех преступлениях, совершенных военными служащими, проходящими военную службу по призыву или контракту в Вооруженных Силах Республики Казахстан, других войсках и воинских формированиях;

- гражданами, пребывающими в запасе, во время прохождения ими военных сборов; лицами гражданского персонала воинских частей, соединений, учреждений в связи с исполнением ими служебных обязанностей или в расположении этих частей, соединений и учреждений;

- о шпионаже.

Подсудность гражданских дел военным судам (судьям) Республики Казахстан подробно определена в Гражданском процессуальном кодексе Республики Казахстан.

Все судьи Казахстана, в том числе и судьи военных судов, обладают единым статусом. Незначительные различия касаются только полномочий судей выше- и нижестоящих судов. Свои обязанности все судьи выполняют на постоянной основе. На судью не могут быть возложены какие-либо внесудебные функции и обязанности, не предусмотренные законом.

Судьей военного суда может быть гражданин Республики Казахстан, достигший 25-летнего возраста, имеющий высшее юридическое образование, безупречную репутацию и стаж работы по юридической специальности не менее двух лет, сдавший квалификационный экзамен, успешно прошедший стажировку в суде и получивший положительный отзыв пленарного заседания суда. Судьей вышестоящего суда может быть гражданин Республики Казахстан, отвечающий вышеперечисленным требованиям, но при этом имеющий стаж работы по юридической специальности не менее пяти лет, из них, как правило, не менее двух лет в должности судьи.

Отбор кандидатов на вакантную должность судьи военного суда гарнизона осуществляется Квалификационной коллегией юстиции (автономным независимым учреждением, формируемым из депутатов парламента, судей, прокуроров, преподавателей права и ученых-юристов, работников органов юстиции) на конкурсной основе из числа лиц, отвечающих требованиям, предъявляемым к судье, а также из числа действующих судей, подавших заявление на занятие вакантной должности судьи. Кандидатура на вакантную должность председателя военного суда гарнизона рассматривается Квалификационной коллегией юстиции по представлению Председателя Верховного Суда Республики Казахстан, внесенному с учетом заключения пленарного заседания Военного суда войск Республики Казахстан. Квалификационная коллегия юстиции рекомендует кандидата на вакантную должность председателя или судьи военного суда гарнизона Министру юстиции, который в установленном законом порядке представляет его Президенту Республики Казахстан для назначения на должность.

Председатели военных судов гарнизонов, председатели судебных коллегий Военного суда войск Республики Казахстан, его председатель назначаются на должность сроком на пять лет. Эти лица по окончании срока полномочий продолжают осуществлять полномочия судьи соответствующего суда, если они повторно не были избраны или назначены на прежнюю или аналогичную должность в другом суде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Постановление Президента РК от 12 февраля 1994 г. № 1569 «О Государственной программе правовой реформы в РК» (утратило силу в соответствии с Указом Президента РК от 9 января 2006 г. № 1696) // САПП Республики Казахстан. - 1994. - № 9. - Ст. 91.
2. История Верховного Суда Казахстана. Официальный Интернет-сайт ВС РК. URL: <http://supcourt.kz/rus/history/> (дата обращения: 01.02.2020)
3. Указ Президента РК, имеющий силу Конституционного закона, от 20 декабря 1995 г. № 2694. (утратил силу на основании Закона РК от 25 декабря 2000 г. № 132-П) // Казахстанская правда. 2000. 27 декабря.
4. Указ Президента РК от 1 сентября 2000 г. № 440 «О мерах по усилению независимости судебной системы РК» (утратил силу в соответствии с Указом Президента РК от 22 сентября 2010 г. № 1066).
5. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 г. «О судебной

системе и статусе судей Республики Казахстан» // (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.02.2020 г.). /[Электронный ресурс]//<http://online.zakon.kz>.

УДК:94 (571.1)

ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ – АДОЛАТ МЕЗОНИ

Хатамова Дилрабо Анваровна

Навоий шаҳар 2-умумий ўрта таълим мактаби
тарих фани ўқитувчиси,

Умирова Сабоҳат Қувондиқовна

Навоий шаҳар 12-сонли айрим фанлар чуқур
ўрганиладиган ихтисослаштирилган мактаб
тарих фани ўқитувчиси,

Джунаев Фарход Абдухамидович

Навоий давлат педагогика институти
“Тарих ўқитиш методикаси” кафедраси ўқитувчиси
Ўзбекистон, Навоий.

Аннотация: Мустақил мамлакатимизда қонунлар устиворлиги бизнинг таълим-тарбия ишларимизга ижобий ва самарали таъсир этади. Мустамлакачилик даврида халқ вужудини қуршаб олган номиллий ва ноинсоний тушунчаларни сиқиб чиқаришга ёрдам беради. Авлодларимизнинг таълим – тарбия соҳасидаги миллий анъаналарини халқ онгида қайта тиклаш ҳамда уларни авайлаб – асраб, келгуси авлодга етказиш омили ва қафолати бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ислом дини, Маҳмуд аз-Замахшарий, Бурхониддин Рабғузӣ, мустамлакачилик, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари.

“Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдир”.

(Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18- моддасидан).

Тарихдан бизга маълумки, ўтмишда фикр илми устивор бўлиб келган. Ислом дини барқарор мамлакатларда ҳозир ҳам шу анъана давом этиб келмоқда. Фикр илми асосан Қуръони Карим ва Муҳаммад Алайҳиссалом ҳадисларига асосланади. Шу муқаддас китобларда бандалар ҳақ – ҳуқуқи ва адолатга асосий эътибор қилинади, адолат шу муқаддас китоблардаги қонун – оятлар билан ҳимоя қилинади ва уларга тўла амал қилинади. Қуръони Каримнинг “135-оятда Эй мўминлар, адолат билан тургувчи ҳамда ўзларининг ёки ота – она ва қариндош –уруғларининг зарарига бўлсада, Оллоҳ учун тўғри гувоҳлик берувчи бўлинглар”. Бу ибора қонун олдида барча тенгдир, деган маънони англатади. “Тенглик ҳуқуқ сурган жойда соткин, алдамчи эҳтирослар, ғам – ғусса бўлмайди”. Қаерда қонун – қоидалари бузилса, адолатсизликка юз тутилса, ўша жойда тартиб – интизом бўлмайди. Бу тўғрида қомусий аллома Маҳмуд аз-Замахшарий шундай сабоқ беради: “Бирор мамлакат ишларини орқага кетишига сабаб – вабо кўп бўлиб, тузуқлари-ю тартиботларнинг сусайишидандир”.

Юқорида келтирилган далиллар, фикр ва мулоҳазалар билан яқингача ҳуқуқ суриб келган шўролар тузумининг қонунчилик сиёсатини солиштириб кўрайлик. Зеро, бу ҳозир мустақил давлатимиз томонидан олиб борилаётган сиёсатни халқ онгига ва ёшлар руҳига

сингдиришда катта тарбиявий аҳамият касб этади. Шўролар тузуми даврида қанча-қанча кишиларнинг адолатсиз равишда пешоналарига “Халқ душмани” “пантуркист” “миллатчи” каби тамғалар босиб қамалиб, отилиб кетганини яхши биламиз. Бу фикримиз 1937-1950 йилларнинг даҳшатли ва ваҳимали воқеаларига ишорадир. Бундай разилликлар ҳар дақиқа ва ҳар қадамда учраб турди. Тўғри сўз, адолатли, ҳақиқатчи ходимларга иғвою тухмат ва фитналар уюштирилиб, улар ёки халқ ўртасида обрўси паймол қилиниб бадном қилинди. Шўро тузумининг бу иш услуби халқда мавжуд қонунларга ишонмаслик, улардан нафратланиш кайфиятларини вужудга келтиради. Бундай сиёсат ўша тузумнинг инқирозидан нишона эди. Натижада мамлакатда қонунни менсимайдиган бузғунчилар, ўғри-қаллақесарлар, порахўрлар, товламачилар, лаганбардорлар, ахлоқ-одобсизлар, манқуртлар, кўрқоқлар, қотиллар кўпайган давр эди. Шунга қарамадан ўша даврда қонун барчага баробар эмас эди. Шунинг учун миллий республикаларда миллий тарбия анъаналари издан чиқди, меҳр-оқибат, диёнат деярли йўқолди десак хато бўлмайди. Шунинг учун мустақил давлатимиз одамларни янги ислохот қонунлари руҳида тарбиялашда жуда катта қийинчиликларга дуч келиб турибди. Бу хусусида буюк аллома Носириддин Бурхониддин Рабғузий шундай деган эканлар: “Давлат адолат билан қоим бўлади агарчи дору куфр бўлса ҳам ва давлат жабр-зулм билан ҳеч қачон боқий қолмайди. Агарчи имонлик одам кўлида бўлса ҳам” деганлар. Энди Амир Темурнинг “Тузуғи”га эътибор берсак, у шундай деган: “Ҳокимлар, сипоҳ ва раиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим”. Шу билан Амир Темур бобомиз ўзининг тузукларида ёзганидек авлодимиз келажак давлат бошқаришда доимо қонун асосда иш тутишни насихат қилаётир ва шундай адолатли бўлишга ундапти. Сирасини айтганда, қонун ҳамма учун тенглиги билан обрўлидир ва шундагина унинг тарбиявий аҳамияти катта бўлади. Шундагина унга барча итоат этади. Энг муҳими мамлакатимиз қонунларига жами фуқаро ёшидан, мансабидан, миллати, ирқи ва динидан қатъий назар барча баробар бўйсунмоғи фарз, яъни шу жойда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг ушбу сўзлари ёдимизга тушади: “Ватанимиз тараққиётини юксалтиришга ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган муҳим ва долзарб мақсад-вазифаларининг энг асосийлари қаторида — олдимизда турган муҳим вазифа яратиб берилган имконият ва ваколатлардан тўлиқ фойдаланиб, фуқароларимиз, жамият ва давлатимиз хавфсизлигини ҳамда конституциявий тузум ҳимоясини таъминлашдан иборат”.

Юқорида билдирилган фикрларга қўшимча тарзда биринчи Президентимизнинг Конституциямиз ҳақидаги фикрларини келтириб ўтамиз: “Конституциямизнинг энг муҳим моҳияти шундан иборатки, унда “Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар” дейилган, яъни фуқаролар манфаатининг устиворлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва қўллаб-қувватланган”. Шунини айтиш жоизки, “Ўзбекистон мустақиллигини эълон қилиб, ўзининг маънавий қадриятларини ва ақлий салоҳиятини тиклаш, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришлар, ижтимоий ҳимояни кўзда тутган ҳуқуқий демократик давлат пойдеворини қуриш даврига қадам қўйди”. Шу ўринда бир нарсани алоҳида уқтириш керакки, ҳозирги кунгача қабул қилинган ва қабул қилинадиган қарор ва қонунлар миллий давлатчиликни вужудга келтириш, бозор иқтисодиётининг ривожлантириш ва бу борадаги ислохотларни тезлаштириш учун астойдил хизмат қилишлари зарурдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақил мамлакатимизда қонунлар устиворлиги бизнинг таълим-тарбия ишларимизга ижобий ва самарали таъсир этади. Бу — биринчидан. Иккинчидан, мустамлакачилик даврида халқ вужудини қуршаб олган номиллий ва ноинсоний тушунчаларни сиқиб чиқаришга ёрдам беради. Учинчидан, авлодларимизнинг таълим — тарбия соҳасидаги миллий анъаналарини халқ онгида қайта

тиклаш ҳамда уларни авайлаб – асраб, келгуси авлодга етказиш омили ва кафолати бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А.. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.: “Ўзбекистон”. 1994, 271-272 бетлар.
2. Каримов И.А.. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т.: “Шарқ”. 1993, 8- бет
3. Мирзиёев Ш.М Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз 1-том, Т.:—”Ўзбекистон” 2017, 206-207 бетлар.
4. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. “Чўлпон”, Т.: 68- бет.
5. Абу Райхон Беруний. Тарвиҳалар (“Жавохирот китоби”дан).Т.: “Мерос”, 1991, 38- бет
6. Маҳмуд Аз – Замахшарий. Нозик иборалар. Т.: “Камалак”, 1992, 51- бет
7. Носириддин Бурхониддин Рабғузӣ. Қиссаи Рабғузӣ. 1-китоб, Т.:, “Ёзувчи” 1990, 67-бет.
8. Темур тузуклари. Т.:, Ғафур Ғулом номли нашриёт. Матбаа бирлашмаси, 1991, 54-56 бет.

SAYLOVLAR – DEMOKRATIK INSTITUT SIFATIDA

Salimov Sayyodjon Said o'g'li

Navoiy davlat pedagogika instituti

“Tarix o'qitish metodikasi” kafedrası o'qituvchisi

Navoiy, O'zbekiston

Annotatsiya: O'zbekiston Respublikasining huquq tizimida saylov alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangicha saylov tizimi vujudga keldi va har bir saylov protssesi mobaynida takomillashib bormoqda.

Annotation: Elections play an important role in the legal system of the Republic of Uzbekistan. During the years of Independence, Uzbekistan has developed a new electoral system, which is improving every election process.

Kalit so'zlar: Saylov, demokratiya, ko'ppartiyaviylik, “saylov kodeksi”, deputat, qonunchilik

Demokratiyaning eng muhim tamoyili – odamlarning saylov huquqini, o'z xohish-irodasini erkin ifodalash, o'z manfaatlarini ro'yobga chiqarish va himoya qilish huquqini ta'minlash uchun haqiqiy shart-sharoit, qonuniy-huquqiy zamin yaratib berish lozim. Haqiqatan ham demokratiyaning bosh talabi bu erkin va adolatli saylovlardir. Demokratik saylovlar ko'ppartiyaviylik asosidagina bo'ladi. Ko'ppartiyaviylik bo'lgandagina har bir fuqaro tom ma'nodagi tanlash huquqiga ega bo'ladi. Hozirgi kunda O'zbekistonda xalqaro huquq andozalari va talablariga va ilg'or chet el tajribasiga mos saylov qonunchiligi yaratildi. Asosiy maqsad amaldagi qonunlarni hayotga tatbiq qilish mexanizmlarini yaratishdir. Saylov tizimiga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida alohida bob va modda ajratilgan. Jumladan: “O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish huquqiga egadirlar. Har bir saylovchi bir ovozga ega. Ovoz berish huquqi, o'z xohish-irodasini bildirish tengligi va erkinligi qonun bilan kafolatlanadi” deb belgilab o'tilgan. Yuqorida ta'kidlab o'tiganidek saylov demokratiyaning yuzi hisoblanadi. Zero qaysiki demokratik-huquqiy davlatda saylovlar qanday tashkil etilganligiga, fuqarolarning ovoz berish jarayonidagi faolligiga qarab ham shu davlatning demokratik tamoyillariga baho berish mumkin.

O'zbekistonda saylov qonunchiligining rivojlanishi, avvalambor, fuqarolarning aktiv va passiv saylov huquqlaridan foydalanish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgandir.

O'zbekistonda saylov huquqidan foydalanishning huquqiy protseduralari va texnikasi takomillashtirildi. Bu fuqarolarning saylov huquqidan foydalanish madaniyati darajasiga bog'liqdir. Saylov huquqi har bir fuqaro uchundir. Undan to'liq foydalanish imkoniyatlarini yaratish saylov qonunchiligining asosiy maqsadidir. 2019-yil 22-dekabrda O'zbekiston fuqarolari yana bir katta siyosiy jarayonning shohidi bo'lishdi. Shu kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi shuningdek Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlariga saylov bo'lib o'tdi. Bu yilgi saylovlar oldingi bo'lib o'tgan saylov amaliyotidan farq qilgan holda bo'lib o'tdi. Ular quyidagilar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi "Saylov kodeksi"ga asosan saylov qonunchiligiga kiritilgan asosiy o'zgarishlar:

Bu yilgi saylovlar O'zbekiston Respublikasining 2019 yil iyun oyida qabul qilingan "Saylov kodeksi" asosida amalga oshirildi. Bu yilgi saylovlar "Yangi O'zbekiston - yangi saylovlar" shiori ostida o'tishi belgilandi.

Saylov kodeksi - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatlari saylovlariga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining o'z xohish-irodasi erkin bildirish kafolatlarini belgilaydi. Saylov - bu fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarida bevosita va o'z vakillari orqali ishtirok qilish huquqi. Saylov - bu fuqarolarning saylov kampaniyasida ishtirok etish yo'li bilan saylash va saylanish huquqini amalga oshirish shaklidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq saylovlar muddati 5 yil qilib belgilangan. Davlat hokimiyati vakillik organlariga saylovlar vakolat muddati tugaydigan yilda, dekabr oyi oxirgi dekadasi birinchi yakshanbasida o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bir vaqtning o'zida ikkitadan ortiq davlat hokimiyati organining deputati bo'lishi mumkin emas.

Joriy yilda o'tkaziladigan saylovlarda quyidagi yangiliklar kiritildi.

- 2019 yil iyun oyida qabul qilingan "Saylov kodeksi" quyidagi qonunlar negizida yaxlit bitta qonun sifatida qabul qilindi:

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovlari to'g'risidagi qonun

O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik Palatasi deputatlari saylovi to'g'risidagi qonun

O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi to'g'risidagi qonun

Xalq deputatlari mahalliy kengashlari saylovi to'g'risidagi qonun

Fuqarolarining saylov huquqlari to'g'risidagi qonuni

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlariga saylovlarda 5 ta siyosiy partiya bevosita ishtirok etishi belgilandi.

- Qonunchilik Palatasida Ekoharakat vakillari uchun kvota ajratish instituti bekor qilindi.

- Saylovlarda ishtirok etuvchi fuqarolar Qonunchilik palatasi saylovi bo'yicha 150 ta saylov okrugidan qo'yilgan nomzodlar uchun ovoz beradi.

5. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan saylovlarda deputatlik uchun nomzod ko'rsatish instituti bekor qilindi.

Oldingi saylovlarda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga ham deputatlikka nomzod ko'rsatish tartibi mavjud edi.

- Siyosiy partiyalar tomonidan imzo yig'ishda saylovchilar tomonidan bir qancha partiyalarni yoqlab imzo qo'yish imkoni berildi.

- Saylov okruglarini tuzishda saylov okruglaridagi saylovchilar sonining yo'l qo'yiladigan eng ko'p chetga chiqishi o'n foizdan oshmasligi tartibi o'rnatildi. Hozir Qonunchilik Palatasiga nomzod ko'rsatishda tashkil etiladigan okruglarda saylovchilar soni 135 ming kishi atrofida belgilangan.

- Xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlarida muhokama etiladigan va tavsiya etiladigan uchastka saylov komissiyalari a'zolari nomzodlari bo'yicha jamoat birlashmalari va tashkilotlarining takliflari asosida shakllantirilishi tartibi o'rnatildi.

- Uchastka saylov komissiyasi a'zolarining yarmidan ko'pi bitta tashkilotdan tavsiya etilishi mumkin emasligi belgilab qo'yildi.

- Saylovlarda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari vakillarining kuzatuvchi sifatida ishtirok etishi instituti joriy qilindi.

- Saylovga ishtirok etuvchi saylov komissiyalari rais, rais o'rinbosarlari, kotiblari va a'zolari bosqichma - bosqich saylov qonunchiligi bilan to'liq tanishish uchun belgilangan dastur asosida o'quvlar tashkil etildi.

- Mahalliy kengash deputatligiga nomzodlar uchun ham sayovoldi tashviquoti uchun belgilangan tartibda davlat byudjeti hisobidan mablag'lar ajratilishi belgilab qo'yildi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlab o'tish lozimki saylov tizimi mustaqil institut sifatida har bir demokratik davlatda tog'ri va adolatli tarzda tashkil etilishi lozim. Sababi saylash orqali har bir fuqaro o'z taqdirini vatan taqdiri bilan bog'lagan holda davlatning ertangi kunini barpo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi- T.: O'zbekiston, 2017, 66-67 b
2. Saidov A.X "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi" T.: 2005, 367-368-betlar

UTC: 347 (575.1)

LEGAL BASIS FOR THE REGULATION OF PAWNSHOPS

Ismailov Sarvarbek Anvarbekovich

Teacher at the department "Philosophy" of Andizhan State University,
Andizhan, Republic of Uzbekistan

Abstract: In this article have been illuminated processes of legal basis for the regulation pawnshops by the helping primary and scientific sources as well.

Key words: legal, regulation, pawnshop, development, activity, trade, organization.

INTRODUCTION

In the context of market relations, the activities of business entities play an important role in the economic development of the country. The development of manufacturing, trade and services is a direct result of entrepreneurial activity. It should be noted that today, along with the entrepreneurial activity, the range of subjects performing social security functions is expanding. One such organization is pawnshops. Pawnshops carry out entrepreneurial activity by accepting movable property from citizens for short-term loans, and, in a sense, lending to those in need of money.

It is well-known that the term "Lombard" (pawnshop) is derived from the Italian province, and it is here that literature was originally created for lending to individuals for personal use. The essence of this activity (pawnshop activity) is that the pawnshop, which is a specific financial institution, earns interest on the loan and at the same time pledges the same amount in return. This means that the pawnshops simultaneously perform the functions of the bank. In addition, the pawnshops carry out bail activities and, as a creditor, have the right to

secure payment of debt on the debtor's property in the shortest terms of the obligation, ensuring the performance of the obligation through the most reliable means.

METHODS

At the same time, the pawnshop not only provides mortgage lending, but also provides services for the storage of personal belongings. After all, in the context of market relations, the task of preserving and protecting property plays an important role in protecting property rights, promoting the interests of private owners and preventing the destruction of existing property. In addition to the protection of property and tangible goods in the society, it is a necessary prerequisite for economic growth, to maintain it in practice, to protect it from external influences and to ensure the availability and protection of property.

RESULTS AND DISCUSSIONS

It should be noted that, since ancient times, the preservation and protection of property was one of the vital needs of people. In particular, the fact that property is not always under the control and control of the property has created a need for this socio-legal relationship. In this sense, pawnshops also play a key role in saving relationships.

In the context of market relations, it is necessary to reiterate that the deposit agreement has acquired a new meaning and meaning. This is primarily due to the abolition of the state monopoly on savings, and, secondly, to the formation of a class of private owners and the development of services. At the same time, as a result of the development of entrepreneurial activity there was a need for saving, especially in pawnshops, which is a specific type of deposit.

At the same time, the pawnshop undertakes to keep the goods for personal use for a specified period of time, for a fee.

Today, pawnshops worldwide are active in almost all countries. In pervasive economies, pawnshops are so extensive that they can be considered a special branch of the financial subdivision. Essentially, the principles of pawnshop operations (mortgage lending through proper insurance of property) are obvious everywhere, but the differences can be seen in the legal restrictions imposed by local authorities. For example, in all countries, the law provides for a grace period for loans, which can last from several days to three months. In some countries, there are limits on high interest rates on loans.

Nowadays, there are over forty pawnshops in France with an annual income of over seventy-five million. In Belgium there are pawnshops with an annual income of less than fifty million euros, and these commercial activities are within the exclusive authority of the municipal councils. In Spain, pawnshops were established in 1702 and now operate the Monte Depiedad shopping center in all major cities of the country. There are 4 governments and more than 60 private pawnshops in Germany, and this type of business is very well developed in populations with less than 50,000 pawnshops. In the United States, pawnshops are very advanced, and the National Pawnshop Association has been operating under the NPA (National Pawnshop Association) since 1808 and brings together more than 16,000 pawnshops registered in the entire United States. It should be noted that pawnshops are named differently in different countries. For example, in England - pawnshop (pawnshop), in France - mont-de-piété (traditional pawnshop), crédit municipal (modern pawnshop name), maante (in my everyday conversation - pamphlet, literally "my aunt"), in Germany. - pfandleihhaus (pawnshop, literally "mortgage home"), in Italy - monte di pieta (pawnshop), in the Netherlands - pandjeshuis (pawnshop), in Spain - monte de piedad (pawn shop), casa de empeco (loan office), In the Czech Republic - zastavárna (pawnshop), in Poland - pawnshops, in Lithuania - pawnshops, in Bulgaria - hallojna street (pawnshop, literally) Debt House), Finland - panttilainaamo (pawn).

Based on the historical development of pawnshops, it can be concluded that pawnshops were originally created for social lending, and their mission is still to this day. Commenting on this Eshankulov says: Due to the decline in monetary inflation and the achievement of economic stability in our country, the loan agreement is widely used in everyday life. In particular, the

revitalization of pawnshops activity increases the demand for debt. After all, pawnshops today, as the main lending institution, play a special role in meeting the basic needs of citizens. In addition, the possibility of cash withdrawal from the pawnshop at any time indicates that it is possible to engage in entrepreneurial activities on a contractual basis [1, p.56].

With this in mind, it is important to note that the state's control over the activities of pawnshops, especially the high interest rates set by them, is also important for the activities of pawnshops as subjects of microfinance. In addition, in recent years pawnshops not only function as social lenders, but also operate small businesses and entrepreneurial structures are of particular importance to the economic development of each country.

According to the first part of Article 289 of the Civil Code, the pledge of citizens for movable property for short-term loans can be carried out by specialized organizations - licensed pawnshops. The pawnshop is a credit institution that lends and also maintains movable property and, in some cases, securities [2].

The essence of this activity (pawnshop activity) is that the pawnshop, which is a specific financial institution, earns interest on the loan and at the same time pledges the same amount in return. This means that the pawnshops simultaneously perform the functions of the bank. In addition, the pawnshops carry out bail activities and, as a creditor, have the right to secure payment of debt on the debtor's property in the shortest terms of the obligation, ensuring the performance of the obligation through the most reliable means.

It should be noted that the activities of pawnshops were always monitored by the state and regulated by specific legal acts. This is primarily due to the fact that the activities of pawnshops are related to the provision of financial services, and it requires the imposition of more stringent requirements on the entities performing such activities. At the same time, it is the state's specific interest in the activities of such specialized entities of the financial sector, represented by the legislature. At the same time, the function of state management of financial organizations from the economic point of view is changing to private-legal methods. This is primarily due to government policies aimed at reducing government interference in the private sector and business. Pawnshops should take their place in the consumer market while providing short-term lending to real estate. In economic terms, pawnshops represent an element in the financial sector, and by status - a non-banking credit organization.

The similarity of pawnshops with credit institutions is that they use not only loans, but also interest rates, which are widely used as a form of bank loan repayment. This type of collateral is a valid guarantee of repayment of loans. Also, pawnshops will be used for storage of personal belongings of the population, ie storage chambers with storage guarantees.

In this regard, according to experts, there is a need to radically reconsider the essence of pawnshops as a civic-legal institution for microfinance. At the same time, there is a need to change the legal regulation of the practice of borrowing and credit relations between entrepreneurs and citizens, which is now emerging through the pervasive pawnshop services [3].

However, it is important to keep in mind that the interest rates set by pawnshops today are much higher than the interest rates set by banks for loans. At the same time, pawnshops, in contrast to banks and other credit organizations (for example, microcredit organizations), set interest rates on a monthly basis rather than on an annual basis. For example, if the bank charges an annual interest rate of 15%, the pawnshops set a 10% interest rate on the loan, which is 120% per annum. Of course, it is important to remember that in this case, pawnshops also carry out short-term, domestic lending. However, even in this case, there is no reason to believe that the interest rates of pawnshops are acceptable to consumers.

Therefore, it is necessary to set the highest interest rates on loans provided by pawnshops by the state. This will help prevent the various abuses of the pawnshops, consumer abuse and ensure the regularity of the legal regulation of this segment of the financial market.

CONCLUSION

Resolution of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan “On approval of the Rules for Pawnshops Activities and Operations” (approved by the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan on December 10, 2003 № 1290) , pawnshops pledge movable property for personal use, as collateral, and short-term loans (not more than three months).

Pawnshops have the right to attract loans from commercial banks, borrowed funds from legal entities and founders. At the same time, the total amount of the attracted funds (balance) should not exceed the actual authorized fund. Pawnshops as a non-bank microcredit organization specializing in short-term microcredit and microcredit activities. Therefore, it is advisable to legalize the activity of pawnshops specialized in microfinance services and to use non-cash forms of credit to ensure the repayment of microcredits and to determine their legal status. In this regard, it is necessary to adopt the Law of the Republic of Uzbekistan “On pawnshops”.

REFERENCES:

1. Eshankulov S.Yu. Civil Law Problems of Debt Agreement in Market Relations: Dissertation for the degree of candidate of juridical sciences.- Tashkent, 2012. - p.56 (In Uzbek)
2. Andrey A.K. Commentary on the Federal Law “On Pawnshops” (Itemized) <https://www.libfox.ru/625445-andrey-kirillovyh-kommentariy-k-federalnomu-zakonu-o-lombardah-postateynny.html>
3. Sokolov Yu.V. Legal regulation in the field of pawnshop management // <https://www.sovremennoepravo.ru>

UTC: 347 (575.1)

THE SPECIFICS OF THE GIVERS RESPONSIBILITIES UNDER THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Choriev Murod Shokirjonovich

*PhD in Law, Associate Professor at the Department of “General Legal Sciences” Military-
Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan*

Absrtact: *The article analyzes the specifics of the s liability under the Civil Code of the Republic of Uzbekistan using reliable sources.*

Key words: *Civil Code, law, Republic of Uzbekistan, gift, liability, institute, business activity.*

INTRODUCTION

Contrary to the agreements in which the payment is made, the gift agreement differs significantly with respect to the settlement of the parties' obligations. In this case, it is necessary to focus on the analysis of the liability of the giver on the non-fulfillment or improper fulfillment of the obligations under the contract, assignment or waiver.

The free donation explains many aspects of the institution. In the event of certain deficiencies for certain types of contracts (for example, purchase and sale agreement) where payment is also given for free, it excludes the application of special rules of liability to the donor. Such alleviation of the giver's liability in this way is due to the rigid requirements applicable to the person who undertakes his or her own benefit, for the benefit of the generous and noble, that it cannot be applied to the person who donates anything for free.

For this reason, liability for non-performance or improper performance of an obligation under a donation agreement is based on general principles governing civil liability [1] for liability for breach of obligations.

METHODS

According to Article 333 Part 1 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, the debtor's guilt is a common ground for civil liability for breach of obligation. Consequently, this liability arises only when it is established that the giver is the culprit of the breach of the transfer agreement.

Does liability occur if the property is damaged by negligence (even when the property is donated - say, a sick pet)? In our opinion, as a rule, guilt is sufficient for liability in this regard.

It is true that the giver's liability can be mitigated in the laws of other countries [2, p.107-108], but our national legislation does not provide any specifications in the provisions of the donation agreement. This view, in our opinion, is fully justified. Given the fact that the gift agreement is made free of charge, it is certainly desirable to use less strict liability to other debtors on the payer's agreements.

In this case, the relief of the giver's liability is an exception to the general rules on the debtor's liability, which is usually recognized only when there is a direct provision of the law. Since there is no such law in the law, the giver can not be relieved at all. This means there is no justification for the release of the giver from the liability.

RESULTS AND DISCUSSIONS

In case of non-performance or improper performance of the giver's obligations, the recipient shall be obliged to compensate for the losses incurred by the giver in accordance with Part 1 of Article 324 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan.

The damage, in turn, is determined in accordance with the provisions of Article 14 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, which provides for the right of the giver to claim full damages to the giver, unless the contract provides for a small amount of damages. Chapter 31 of the Civil Code does not set any exceptions in this regard.

In addition, full compensation for the damage is provided by two types of damage - the actual damage and the lost profit. According to Article 15 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, the recipient can pay for or recover (violate the actual damage) associated with the loss or damage of his property, as well as in the normal circumstances of the civil action if the donor has not violated his rights. The profit is lost (lost profit).

However, as stated, this approach of the law to the issue is not substantiated, assuming that the contract is free of charge, it would be fair to impose less responsibility on the debtors' liability under the terms of the giver's contract.

But it is impossible to relieve responsibility only in the face of justice. Even when we consider that there is a need to mitigate debtors' liability in payment obligations, these limits of relief remain voluntary - indeed, not only for the one reason why the debtor has caused damage to the object intentionally or simply or simply by negligence. Should All Be Responsible?

Yes, the responsibility of the giver depends on the will of the giver. But if it does, we think it should be done. In addition, the recipient could act appropriately and participate in another donation agreement. However, on the other hand, when the contract is made free of charge and the generosity of the donor is generous, the giver's responsibility cannot be equated with the liability under the agreements.

CONCLUSION

Based on the foregoing, the law establishes the forms and levels of guilt of the giver for non-performance or improper performance of the giver's obligations to the giver (for example, intentional or gross negligence, except for mild negligence), and the civil rights of the giver. We think that it would be fair to specify the amount of compensation for damage caused by the breach. For this reason, it is advisable to revise the question of the possibility of mitigating the

giver's liability and make appropriate amendments to Article 509 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan. In particular, the present article should be supplemented with the phrase "the giver is responsible only for intentional or gross negligence", indicating the exact form of the charge.

REFERENCES:

1. This view is supported by civilists who have investigated a gift agreement by H.H. Rakhmonkulov, I. Anortoev, A.L. Makovsky, V.V. Vitryansky, M.N. Malina, M.G. Maseevich, I.V. Eliseev.
2. Germany shall be liable only for the intentional or gross negligence of the donor in accordance with paragraph 521 of the law, excluding the use of other forms of guilt. However, the legal provision in paragraph 524 gives the donor the right to demand the substitution in exchange for damage caused to the recipient by gross negligence, as evidenced by the above rule. (German law. Part one: Civil code / Per. with him. M., 1996. – p. 107-108.

УДК 347.772

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ОБЪЕКТІЛЕРІНЕ МҮЛІКТІК ҚҰҚЫҚТАРДЫ БҰЗУ САЛДАРЫНАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ

Туганбаева Нурсулу Борисовна

Сулейман Демирел атындағы университеттің «Құқық және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» факультетінің 2 курс магистранты,
Ғылыми жетекші – з.ғ.к., доцент, Жайлин Габиден Айнашевич
Каскелең, Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада интеллектуалдық меншік объектілерінің мүлкітік құқықтары, интеллектуалдық меншік объектілерін қорғау түсінігі, мәні, қорғаудың түрлері мен жалпы және арнайы тәсілдері қарастырылған. Интеллектуалдық меншік объектілерінің мүлкітік құқықтарын қорғауда зиянды өтеу маңызы, түсінігі, зиянның орнын толтыру ерекшеліктері зерттелген. Зиянның орнын толтыру, бұзылған құқықты қалпына келтіру барысында туындайтын мәселелер айтылған.

Түйінді сөздер: интеллектуалдық меншік объектілері, авторлық және сабақтас құқықтар, топологиялық құқықтар, өнеркәсіптік меншік объектілері, патент, селекциялық жетістіктер, мүлкітік құқық, айрықша құқық, азаматтық-құқықтық реттеу, мүлкітік құқықтарды қорғау, залал, мүлкітік құқықтарды қорғау тәсілдері, мүлкітік зиянды өтеу.

Азаматтық айналымда интеллектуалдық меншікке байланысты қатынастарды құқықтық реттеу мәселелері үлкен маңызға ие. Себебі, қазіргі заманда олар арқылы кез келген елдің экономикалық даму қарқынына, басқа елдермен тиімді интеграция жасауына, жаһандануға мүмкіндік береді. Мысалы, батыс елдерінде тек авторлық құқықты жүзеге асыру жалпы ұлттық өнімнің 4-тен 7 пайызына дейін қамтамасыз етеді.[1] Сондықтан интеллектуалдық меншік объектілерін қорғаудың тиімді құралдарын дамытуды кез келген құқықтық мемлекет алға қояды.

Интеллектуалдық меншік объектілерін қорғау – бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге немесе тануға, құқық бұзушылықтарды тоқтатуға, құқық бұзушыларға жауапкершілік шараларын қолдануға бағытталған заңнамада қарастырылған шаралар жиынтығы ретінде, сондай-ақ осы шараларды іс жүзінде іске асыру тетігі.[2] Оның негізгі

мәні болып құқық бұзушылықты дәлелдеу арқылы бұзылған құқықты қалпына келтіру, құқық бұзушыны жауапкершілікке тарту арқылы келтірілген зиянның орнын толтыру табылады.

Қазақстанда интеллектуалдық меншік объектілерінің қорғалуы, оның ішінде интеллектуалдық меншік объектілерінің мүліктік құқықтарының (айрықша құқықтарының) қорғалуы Конституцияның 6-бабынан бастау алады. Конституцияға сәйкес, «ҚР аумағында мемлекеттік және жеке танылады және олар бірдей дәрежеде қорғалады» делінген.[3] Интеллектуалдық меншік объектілері жеке меншік қатарына жатқызылып, Конституция негізінде оларды қорғауға кепілдік берілген. Интеллектуалдық меншік объектілерінің сипаттамасы, құрылымы, қорғау ерекшеліктері Азаматтық кодексте, әр интеллектуалдық меншік объектісі туралы жеке заңдарда және заңға бағынышты актілерде көрініс тапқан. Қазіргі кезде интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды қорғау жүргізіледі: құқықтарды өзін-өзі қорғау (құқығы бұзылған адамның тікелей іс жүзіндегі немесе заңдық әрекеттер жасау); сотқа жүгіну, оның ішінде төрелік сот, медиация немесе парсипативтік әдісті қолдану; құзыретті мемлекеттік органдарға жүгіну арқылы іске асырылуы мүмкін.[4]

Азаматтық Кодекстің 9-бабында интеллектуалдық меншік объектілерінің мүліктік құқықтарын қорғаудың жалпы тәсілдер көрсетілген, яғни құқықтарды тану; құқық бұзылғанға дейін болған жағдайды қалпына келтіру; құқықты бұзатын немесе оның бұзылу қаупін туғызатын әрекеттердің жолын кесу; міндетті заттай орындатуға ұйғарым шығару; залалдарды, тұрақсыздық айыбын өндіріп алу; дау айтылатын мәмілені жарамсыз деп тану және оның жарамсыздығы салдарын қолдану және т.б. тәсілдермен жүзеге асырады.[4] Осы бапта көрсетілген жалпы қорғау тәсілдерінен басқа интеллектуалдық меншік объектілерінің мүліктік құқықтарын арнайы тәсілдермен қорғауға болады. Арнайы тәсілдер қатарына, Азаматтық Кодекстің 970-бабының 1-бөлігінде берілген тәсілдер жатады:

- 1) пайдалану арқылы айрықша құқықты бұзған материалдық объектілерді және осындай бұзушылық нәтижесінде жасалған материалдық объектілерді алып қою;
- 2) жіберілген кемшіліктер туралы, оған бұзылған құқықтың кімге қатысты екендігі туралы мәліметтерді қоса отырып, міндетті жариялау жолымен;
- 3) заң актілерінде көзделген өзге әдістермен де жүзеге асырылуы мүмкін.[4]

Сонымен қатар, өнеркәсіптік меншік объектілері мен авторлық құқық және сабақтас құқықтар объектілеріне қатысты мүліктік құқықтарды қорғау нысандары айтарлықтай ерекшеленеді, өйткені патенттік құқық объектілерінің, тауар белгілерінің және селекциялық жетістіктердің құқықтарын қорғауға қатысты дауларды сотқа дейінгі шешу жөніндегі орган болып табылатын апелляциялық кеңеске жүгіну арқылы қорғаудың сотқа дейінгі нысаны қолданылады. Авторлық құқық және сабақтас құқықтар объектілеріне, ноу-хау, топологияларға иеленушілердің құқықтарына қатысты қорғаудың мұндай нысаны қолданылмайды және авторлық құқық және сабақтас құқықтар объектілері оларды жасау фактісіне байланысты қорғалуға жататындығы, ал патенттік құқық объектілері, тауар таңбалары және селекциялық жетістіктер – оларды уәкілетті органда мемлекеттік тіркеген кезден бастап түсіндіріледі.[5]

Интеллектуалдық меншік объектілерінің мүліктік құқықтарын қорғауда мүліктік зиянды өтеу ерекше орын алады. Сот интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды бұзу салдарынан келтірілген зиянды өтеу туралы дауларды қарағанда Азаматтық Кодекстің 934-бабына сәйкес, зиянды өтеу туралы талапты қанағаттандыра отырып, сот істің мән-жайына сәйкес зиян үшін жауапты адамды келтірген зиянды толық өтеуге немесе оны заттай өтеуге (тегі мен сапасы нақ сондай зат беруге, бүлінген затты жөндеуге және т.б.) міндеттейді.[4]

Залал деп Азаматтық Кодекстің 9-бабының 4-бөлігіне сәйкес:

1. құқығы бұзылған адам жасаған немесе жасауға тиісті шығыстар;
2. оның мүлкінің жоғалуы немесе зақымдануы (нақты нұқсан);
3. адамның құқығы бұзылмаған болса, дағдылы айналым жағдайында оның алуына болатын, бірақ алынбай қалған табыстары (айырылып қалған пайда) танылады.[4]

Залалдарды өтеу – азаматтық құқық институты, оған сәйкес құқығы бұзылған адам, егер заңда немесе шартта аз мөлшерде көзделмесе, өзіне келтірілген залалдарды толық өтеуді талап ете алады.[6] Залалдарды өтеу интеллектуалдық меншік объектілеріне құқықтардың бұзылуы салдарынан теріс әсерлерді өтеуге арналған. Интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды бұзу салдарынан келтірілген зиянды өтеу ақшалай (залалдарды, айырылып қалған пайданы, айыппұлды, т.б шығындарды өндіріп алу) негізде жүзеге асырылады. Патент иесі монополияның артықшылығын патенттелген өнімге немесе қызметке жоғары бағаны алу арқылы пайдаланады. Монополия бұзушының іс-әрекеттерімен бұзылған жағдайда, бәсекелестік патент иесіне патенттелген техникалық шешімге бағаны төмендетуге мәжбүр етеді. Бағалардың мәжбүрлі төмендеуі нәтижесінде жоғалған кірістер мен пайда өтелуге жатады. Барлық жағдайларда залал мөлшері патент немесе куәлік бұзушының тарапынан құқыққа қарсы әрекеттер салдарынан құқық иеленушінің жіберген пайдасы ескеріле отырып анықталады. Айырылып қалған пайда – зиян келтіру себебі бойынша жеке немесе заңды тұлға алмаған табыс немесе пайда. Өнеркәсіптік меншік саласында айырылып қалған пайда ерекше құқықтар бұзылған жағдайда орын алады. Айырылып қалған пайда шығындардың құрамдас бөлігі ретінде өтелуге жатады.[4]

Интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды бұзу салдарынан келтірілген зиянды өтеу құқық иесі, яғни талапкер олардың көлемін дәлелдеуге міндетті. Интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды құқық бұзушылық туралы істе жауапкер өз кінәсінің жоқтығын дәлелдесе, азаматтық жауапкершіліктен толығымен босатылады, талап қанағаттандырылмайды. Сол себепті, интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды бұзу салдарынан келтірілген зиянды есептеу және дәлелдеу талапкерге жүктелген. Бұл өз кезегінде келтірілген зиянды есептеуге талапкерге көптеген қиыншылықтар алып келеді. Сондықтан, мүліктік зиянның мөлшерін есептеу кезінде объективті қиындықтарды ескере отырып, заң айрықша құқық иелеріне зиянның орнын толтырудың орнына ақшалай өтемақыны талап ету құқығын балама тәсіл ретінде береді. Интеллектуалдық меншік объектілері бойынша ақшалай өтемақы тек авторлық және сабақтас құқықтар және топологиялық құқықтарға қолданылады. Олардың көлемі:

1. авторлық және сабақтас құқықтар бойынша – бір жүз айлық есептік көрсеткіштен он бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі сомада немесе туынды даналары құнының екі еселенген мөлшерінде немесе салыстырмалы мән-жайлар кезінде әдетте туындыны құқыққа сыйымды түрде пайдаланғаны үшін алынатын бағаға негізделі отырып айқындалатын, туындыны пайдалану құқығы құнының екі еселенген мөлшерінде:[7]
2. топологиялық құқықтар бойынша – он мыңнан елу мыңға дейінгі айлық есептік көрсеткіш сомасында.[8]

Өнеркәсіп меншік объектілеріне, селекциялық жетістіктер объектілеріне келтірілген мүліктік зиянды өтеу үшін патенттік заңнамада ақшалай өтемақы қарастырылмаған. Азаматтық Кодекстің 1003-бабында патент бұзушы патент иеленушіге өзі келтірген залалдарды өтеуге міндеттілігін жүктеп, 9-бапта көзделген қорғау шараларын қамтыған. Сонымен қатар, патент иеленуші келтірілген зиянның орнына тәртіп бұзушыдан өнертабысты, пайдалы модельді, өнеркәсіптік үлгіні заңсыз пайдалану салдарынан алынған кірісті өндіріп алу құқығы аталып кеткен.

Интеллектуалдық меншік объектілеріне мүліктік құқықтарды бұзумен қатар жеке мүліктік емес құқықтар бұзылған жағдай бойынша «Авторлық құқық және сабақтас құқықтарды қорғау жөніндегі заңнаманың кейбір нормаларын соттардың қолдануы

туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 25 желтоқсандағы Нормативтік қаулысының 30-тармағында моральдық зиянды өндіру қарастырылған.[9] Менің ойымша, тек авторлық және сабақтас құқықтарға қатысты жеке мүліктік емес құқықтар бұзылған жағдайда моральдық зиянды өндіру орынсыз. Себебі, тәжірибеде басқа интеллектуалдық меншік объектілері бойынша да жеке мүліктік емес құқықтар бұзылуы мүмкін.

Ақшалай өтемақы зиянның орнына және оның мөлшеріне қарамастан құқық бұзушының алған табысын өндіріп алады. Ең бастысы – белгіленген құқық бұзушылық фактісі. Өтемақының соңғы мөлшерін сот әртүрлі мән-жайларды – «қарақшылық» қызметінің ауқымын, әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін, құқық иеленушінің болжанатын мүліктік шығындарын, бір реттік, қайталап немесе мезгіл-мезгіл қайталанатын бұзушылық фактісін және т.б. ескере отырып айқындайды.[10] Яғни, Қазақстанда интеллектуалдық меншіктің барлық объектілерінің мүліктік құқықтарын келтірілген мүліктік зиянды есептеудің бірыңғай жүйесі, өлшемшарттары жоқ екендігін көрсетеді. Бұл мәселе бойынша Ресей сот тәжірибесінде тұрақты ереже қалыптасқан: ереже бойынша егер бұзушылық тұрмыстық, коммерциялық емес мақсаттарда құқық бұзушылық жасалса, қандай да бір табыс алумен байланысты болмаса, ақшалай өтемақы өндірілмейді.[10]

Сонымен қатар, заңнамада жіберілген кемшіліктер туралы, оған бұзылған құқықтың кімге қатысты екендігі туралы мәліметтерді қамтитын міндетті жарияланым туралы қорғау әдісін атап кеткен. Осы жерде құқық бұзушылықты міндетті жариялауының қолданылу механизмі туралы мәселе туындайды, яғни міндетті ресми немесе бейресми баспаларда жариялауға кім жауап береді, ол жариялануы керек, шығындар кімнің есебінен жүргізілуі тиіс деген сұрақтар туындайды.

Қорыта келгенде, қазіргі кезде отандық заңнамада интеллектуалдық меншік объектілерін қорғау, оларға мүліктік құқықтарды жүзеге асыруда, мүліктік құқықтарды бұзу салдары, оларға келтірілген зиянды өтеу бойынша көптеген мәселелер бар екендігін көруге болады. Оның бір себебі, заңнаманың дұрыс жетілмеуі, оған деген сұраныстың аздығы. Сондықтан, Қазақстанның интеллектуалдық меншік объектілерін қорғау туралы заңнамасын шетелдік заңнамасымен және шетелдік тәжірибемен салыстыра отырып зерттеу қажет. Интеллектуалдық меншіктің барлық объектілерінің мүліктік құқықтарын келтірілген мүліктік зиянды есептеудің тәсілдерін дамытып, құқық бұзушылық бойынша міндетті жарияланымды қолдану ерекшеліктеріне зерттеу жүргізіп, заңнамаға өзгерістер енгізу қажет. Осы мәселелерді қазір зерттеп, шешу үшін тиімді жолдарын тандасақ, экономиканың және кәсіпкерліктің дамуына үлкен үлес қосады деген сенімдемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Амангельды А. Теоретические и практические проблемы исчерпания исключительных прав. (<https://www.zakon.kz/4583747-teoreticheskie-i-prakticheskie-problemy.html>).
2. Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. Учебник. Изд. второе, перераб. и доп. – М.: ТК «Велби», 2003. – 542 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 23.03.2019ж.). Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. (өзгертулер мен толықтырулар 02.07.2018ж.), Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>.
5. Амангельды А. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан на современном этапе. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва. 2015 г. – 213 б.

6. Большой юридический словарь. — М.: Инфра-М. А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А.Я. Сухарева. 2003. — 248 б.
7. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-I Заңы. (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 20.06.2018 ж.). Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_.
8. «Интегралдық микросхемалар топологияларын құқықтық қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 29 маусымдағы N 217 Заңы. (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 21.01.2019ж.). Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000217_.
9. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтарды қорғау жөніндегі заңнаманың кейбір нормаларын соттардың қолдануы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 25 желтоқсандағы N 11 Нормативтік қаулысы. (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 20.04.2018 ж.). Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Республикалық құқықтық ақпарат орталығы» ШЖҚ РМК: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000011S_.
10. Баймолдина З.Х., Каудыров Т.Е. Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан. -Учебное пособие.- Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан».-2013. с 264.

УДК 343.85

РЕФОРМИРОВАНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦИИ

Аканова Гульжан Каймолдиновна

старший преподаватель кафедры Юридических дисциплин,
магистр юридических наук, Костанайский социально-технический университет

Аннотация: Деятельность полиции в Казахстане в основном ориентирована на защиту правящего режима и в меньшей степени на удовлетворение нужд населения по охране общественного порядка. Только с ростом общественного недовольства власти начали демонстрировать некоторую готовность к ограниченному реформированию. Это главное отличие и надежда, что реформаторская повестка имеет шанс на формирование движения в нужном направлении.

Ключевые слова: Полиция, МВД, ведомства, контроль, руководство, охрана, общество, реформирование, страна, демократизация, борьба, режим, борьба, государства, стимул, права, отношения.

Министерство внутренних дел (МВД) в Казахстане является наименее реформированным ведомством в системе правоохранительных органов, унаследованных с советского периода. Начиная с 1991 года руководство страны не имело серьезных стимулов для демократизации полиции, поэтому модель контроля над обществом через милитаризированное ведомство была сохранена. Все предыдущие «реформы» МВД были направлены на укрепление силовых возможностей полиции в рамках потребностей правящего режима и не предусматривали значимой трансформации ведомства в сторону открытости и подотчетности.

В Казахстане полиция широко используется в борьбе против политических оппонентов. Полицией систематически нарушаются права и свободы граждан. В последние годы государство вкладывало в техническое оснащение полиции, поддерживало сотрудников полиции и их семьи через предоставление льготного жилья и социального пакета. В этом смысле Казахстан является «полицейским государством».

В действующей модели, политическая лояльность является ключевым элементом в отношениях между полицией и правящим режимом. Лояльность обеспечивается через дисциплинарную власть начальства над полицейскими и возможностью субъективно определять карьерный рост каждого сотрудника.

Значительную значимость в данных взаимоотношениях представляет коррупционная составная часть. В подобных обстоятельствах стражи порядка никак не обладают самодостаточности рядом принятия своевременных заключений. Они функционируют согласно предписанию руководства либо с собственных местнических, но порой а также индивидуальных заинтересованностей.

В стране, где нет верховенства права, это приводит к злоупотреблениям полицейской властью в соответствии с политической необходимостью и катастрофически снижает эффективность работы полиции по охране общественного порядка.

Концепция «Новая полиция Казахстана» была разработана гражданским обществом и учитывает более трехсот предложений и рекомендаций, как от простых граждан, так и известных независимых экспертов. Документ содержит в себя стандарты прав человека также лучшую интернациональную практику согласно учреждения полицейской службы в демократическом обществе. Концепция предлагает четко разграничить политические и административные функции в рамках МВД, рассредоточивать полицию, а также внедрить депутатский также социальный надзор из-за охранниками правопорядка.

Уголовно-исполнительную систему передали в Министерство юстиции РК (МЮ). Передача была проведена на волне первой широкомасштабной реформы тюремной системы. Казахстан на тот момент стал лидером в этом направлении в странах бывшего СССР. Это был важный шаг в построении современной пенитенциарной системы, но оказался не подкрепленным реальными изменениями, что привело к возвращению тюремной системы в структуру МВД.

Было заявлено о реформировании отдельных направлений в деятельности полиции включая кадровую политику. МВД оптимизировало структуру управления и сократило штат территориальных и транспортных Департаментов Внутренних Дел (ДВД), увеличив численность полицейских в городах и районных центрах. Каких-либо системных изменений в работе МВД реформа не повлекла.

В принципе, передача этих функций имела бы смысл, если бы постепенно в системе МВД стала формироваться современная полиция. Сперва, властям следовало бы определиться с моделью реформ. Если брать европейскую модель МВД, то функции по регистрации и учету физических лиц можно было оставить при МВД. Сами по себе бюрократические перераспределения функций большого смысла не имеют.

МВД лишили части доли функций согласно по охранной деятельности и техническому осмотру транспортных средств. Медицинские вытрезвители и центры временной изоляции были отданы гражданским ведомствам. Данные перемены находились в правильном ключе. Полицейские не должны работать охранниками или заниматься деятельностью, непосредственно не связана с пресечением и расследованием криминальной работы.

МВД обратно переданы функции в области уголовно-исполнительной системы. Ясного объяснения, почему тюремные учреждения вернули МВД, преступая международные стандарты, не было. Из изъятых ссылок на несколько случаев побега

заклученных и бунт в одной из колоний, где содержались лица, отбывающие сроки за преступления террористической направленности. Не исключено, что истинной причиной была внутриведомственная борьба за ресурсы.

В том же году обратно в МВД были переданы функции документирования также регистрации жителей. Одновременно хотели улучшить учетно-регистрационную дисциплину заявлений граждан. Трудности в данной области были частично разрешены через несколько лет, после введения Единого Реестра Досудебных

Должностным условием назвали непродуктивность также повторение функций ДВД. Однако настоящая задача существовала в том, что, разработанная МПС никак не имела возможность институционально основаться на местное самоуправление (которого не существует).

МПС зависла между МВД и акимом в централизованной системе управления, без связи с местным сообществом и без ресурсов. Органы местной полиции были объединены с ДВД и переименована в Департаменты полиции. Эксперимент с МПС еще раз показал, что без реформ политической системы и развития местного самоуправления многие изменения в правоохранительной останутся имитацией.

В заключении, необходимо отметить, что дальше единичных изменений (жезл) реформа МВД не продвинулась. Одни меры возвращали страну к старым порочным практикам полицейского контроля, другие имели только декларативный характер. Попытки властей реформировать МВД сверху ощутимых результатов для общества не принесли.

Во-первых, все меры разрабатывались и применялись в одностороннем порядке без участия гражданского общества и не отражали потребностей общества. Во-вторых, через реформу власти пытались оптимизировать управление, «повысить эффективность» и перераспределить функции (бюджетные средства), руководствуясь узковедомственными интересами. Более того, все эти меры без внедрения принципов надлежащего управления (good governance), прозрачности и подотчетности не могли быть эффективными. В-третьих, реформирование не было направлено на возврат общественного доверия к работе полиции. Хотя доверие должно быть ключевым критерием в оценки деятельности полиции.

Сэкономленные средства сконцентрируют в увеличение жалования сотрудникам полиции. Глава Президент также сообщил, что следует необходимо ждать введения нового формата взаимодействия полиции с гражданами, должны содействовать развитию формированию образа дружеского полицейского. Позже, в том же месяце министр представил новую форму полиции, проект которой выставлен на общественное обсуждение до окончательного утверждения. Согласно сути, данными шагами, в контексте «быстрых побед» и были ограничены воздействия властей.

МВД опубликовало дорожную карту по модернизации органов внутренних дел РК на 2019-2021 годы. Документ содержит положения, направленные на оптимизацию организационно-штатной структуры, улучшение системы оплаты труда и социальной защиты сотрудников. Отбор и подготовка кадров, модернизация ведомственного образования также включены в перечень предлагаемых мер. Дополнительно МВД планирует исключить несвойственные функции и собирается противодействовать коррупции.

Тем не менее, предложения гражданского общества, напрямую связанные с комплексной с единой реформой МВД для формирования политически промежуточной и подотчетной окружению полиции, были проигнорированы. Дорожная карта не содержит мер, направленных на внедрение институтов и элементов наблюдения из-за работой работников полиции.

Более того, проект МВД не детализирует порядок проведения аттестации и не предусматривает участие независимых экспертов в работе аттестационных комиссий. Такой подход приведет к тому, что переаттестацию пройдут лояльные руководству сотрудники. Среди известных примеров реформирования полиции в постсоветских странах (кроме Прибалтики) выделяются Грузия, Молдова и Украина. Их объединяет то, что реформа МВД проходила на фоне широких политических изменений. В случае с Грузией, реформа полиции осуществлялась после смены власти. Полиция была одной из самых коррумпированных структур, тесно связанная с организованной преступностью. Быстрая антикоррупционная кампания в государственных органах, включая полицию, была успешной благодаря институциональным изменениям и политики нулевой терпимости к коррупции и преступности, включая порой карательные меры за рамками закона. Реформирование полиции началось через кадровый набор с нуля. Власти смогли существенно сократить и обновить штат сотрудников министерства и полиции. На смену автоинспекции пришла патрульная полиция, которая теперь вовлечена не только в организацию автомобильного движения, но реагирует на все виды правонарушений.

Грузинские власти не переходили на децентрализованную модель полиции, предпочитая сохранить контроль центральных властей. Однако, полномочия территориальных и районных управлений полиции, а также местных полицейских участков были минимально расширены. Территориальные органы получили возможность осуществлять независимую с середины экономическую (бюджет выделяется министерством) и кадровую политику. За министерством остается предназначение руководителей территориальных департаментов работников полиции. Нельзя сказать, что полиция в Грузии должным образом оказалась, деполитизирована и полностью подотчетна обществу. Тем не менее, очевидно, что она стала менее коррумпированной и более сервис-ориентированной службой. Известны недавние случаи вмешательства полиции в избирательный процесс. В целом, полиция Грузии все еще находится в процессе реформирования.

Деятельность полиции в Казахстане в основном ориентирована на защиту правящего режима, и в меньшей степени на удовлетворение нужд населения по охране общественного порядка. Чрезмерный контроль непосредственное влияние политического руководства страны на полицию, в конечном счете, привели к снижению ее профессионализма и коррумпированности. Поскольку общество не требовало реформ через активное и организованное участие в политическом процессе, у властей не было стимулов в построении понятных и подотчетных для общества процедур и правил работы полиции. Все инициативы по реформе МВД осуществлялись в рамках действующей авторитарной системы и отражали интересы правящего режима. Только с ростом общественного недовольства, власти начали демонстрировать некоторую готовность к ограниченному реформированию. Пока список предлагаемых нововведений кардинальным образом не меняет взаимоотношения между государством, полицией и обществом. Парадигма полицейского контроля по-прежнему доминирует. Тем не менее, впервые власти начали реагировать под давлением общественного мнения. Это главное отличие и надежда, что реформаторская повестка имеет шанс на формирование движения в нужном направлении. Любая реформа МВД не может проводиться изолированно, поэтому потребуются масштабные политические изменения.

Литературы:

- 1.Совещание по вопросам модернизации деятельности органов внутренних дел под председательством Президента, 19 ноября 2018 г.
- 2.Understanding Policing. A resource for human rights activists. Anneke Osse, 2006, p. 91. Police officers per 100 thousand inhabitants in the EU area for 1996-2016.

3.Глава 6 Закон Республики Казахстан от 21 декабря 1995 года № 2707 «Об органах внутренних дел Республики Казахстан». Глава 9 Закон Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV «О правоохранительной службе». Также Постановлением Правительства РК от 19 ноября 2014 года №1209 Об утверждении Правил обеспечения жилищем...

4.С полной версией концепции можно ознакомиться на официальной странице гражданской инициативы «За Реформу МВД», а также на www.police.reform.kz

ӘОЖ: 343.3

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨМІРШЕНДІГІ МЕН ӨРКЕНИЕТТІЛІГІ

Шекербекова М.С.

Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік–инновациялық университеті,
Шымкент, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о формировании ряда принципов и норм, определяющих значение и статус танца в системе обычаев в казахском обществе. Можно оценить, что в кочевом казахском обществе, пережившем длительную мирную эпоху в благоприятном природном поле, древнегреческой мифологии, веками населявшие самые древние земли Средней Азии, оставившие след за огромными битвами и походами за этим периодом, своеобразно высокое формирование этно-культуры – код казахской нации.

ANNOTATION

This article deals with the formation of a number of principles and norms that determine the meaning and status of dance in the system of customs in the Kazakh society. It can be estimated that in the nomadic Kazakh society, which experienced a long peaceful era in a favorable natural field, ancient Greek mythology, for centuries inhabited the most ancient lands of Central Asia, left a trace of huge battles and campaigns during this period, a peculiar high formation of ethno-culture-the code of the Kazakh nation.

Ключевые слова: правовая культура, круг эпохи, правовая система, круг цивилизаций, Сила Слова и сила закона, система обычаев.

Key words: legal culture, circle era, the legal system, the range of civilizations, the Power of Words and the force of law, the system of customs.

Қазақтың орта ғасырдағы құқықтық мәдениетінің сол дәуір шеңберінде жетіле өркендегенін қоспасыз жазудың өзі біз үшін бүгінге дейін қалыптасып келген отаршылдық, буржуазиялық және Кеңестік тарихнамада дәстүрге айналған көзқарастардың тұрлаусыздығын аңғартады. Бұл туралы «Қазақтың ата заңдары» еңбегінде тұщымды пікірлермен дәйексөз келтірілген.

Қазақтың құқықтық жүйесінің адамзат тарихында қайталанбас өзіндік бет-бейнесі бар, бүгінгі біздің санамыздағы халық билігі, сот әділдігі құқықтық тәрбие мен тәртібі туралы ой-тұжырымдарды ғасырлық сабақтас, әуендес сүбелі мұра екендігі белгілі-ақ [1].

Қазақ құқығының яғни, дала заңының маңызы мен құпиясы, оның тарихи құндылығы терең зерттеуді, оның өзіндік қалыптасу дәуірі мен ерекшеліктеріне үңіле отырып, өткенімізді, өшкенімізді саралайтын уақыт жетті.

Орта Азияның ең шұрайлы жерін ғасырлар бойы мекендеуімен, сол кезеңдегі үлкен шайқас пен артына із қалдырған жорықтардан жырақта қолайлы табиғи аяда ұзақ бейбітшілік дәуірді бастан кешірген көшпелі қазақ қоғамында этно-мәдениеттің өзіндік жоғары сипатта қалыптасуы – қазақ ұлтының коды деп баға беруге болады.

Академик С.З.Зиманов: «Орталық Азия кіндігінде қазақ жерінде екі құдірет күштің- Сөз Құдіреті мен Заң құдіретінің үстем болуы» деп атап көрсеткендей, халық санасында ұлы Даланың әділ соты мен заңдылығының «Алтын ғасыры» деген өшпес із қалдырды» [1].

Мұнымен айтарымыз қазақ халқының санасында қалыптасқан дәстүрлі еркіндік, азаттық пен көшпелі өмір салтының негізін қамтамасыз етіп отыратын әдет-ғұрып ережелері, жарлықтар, заңдар, қазақ қоғамында көшпелі елдің өркениеті деуге болады.

Қазақ құқығы жүйесінің көшпелі өмірді реттеуге, заңдылықтары мен тетіктерін табуға, дала өлкесіндегі ережелердің өміршеңдігін айқындауға негізделуі халықтық сананың құндылығы деп бағалауымыз қажет.

Қазақ құқығының қалыптасып, жүйелі түрде дамуына алғышарт болған үш факторды атауға болады: Біріншіден, қазақтар және олардың ата-бабалары мекендеген жердің байтақ кеңдігі. Екіншіден, көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдар мен бірлестіктердің жүздеген жылдарға созылған жолдары, осы Еуразиялық дала арқылы өткені, демек бастау алғаны мемлекеттік құрылымдардың ауысуы мен ыдырауы кезінде «Қазақия» деп аталған «азат» аумақты мекендеген [2].

Қазақ құқығының ерекшелігі ол көшпелі өркениет шеңберінде туып, сол дәуірдің ең құнды сипатын бейнелейді. Бұл мәселеде ол тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер әлемінен заңды түрде өз орнын ала алды.

Бұл мақалада қазақ қоғамында әдет-ғұрып құқығы жүйесінде бидің мәні мен мәртебесін анықтайтын бірқатар қағидалар мен нормалардың қалыптасқаны жөнінде сөз болады.

Олар халық санасынан берік орын алып, көбінесе оның дәстүрлі менталитетінің мазмұнын құрады. Олар қысқа да, мәнді нақыл сөздерден байқауға болады: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Туғанына бұрғаны- биді құдай ұрғаны», «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ».

Шындық пен әділдікке жету қазақ құқығының оған негізделген, билердің соттық шешімдерінің түпкі негізі, түпкі мақсаты саналған. Оған мына төмендегі әрі моральдық, әрі құқықтық күші бар ереже –мәтелдер дәлел: «Атаның құлы айтса да, әділдікке бас и», «Әдет –әдет емес, жөн -әдет», «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік», «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас», «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терең ой, әділдік», «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде біреу табады» [3].

Айталық Қазақ мемлекетінің пайда болуын тарихшылар XV-XVI ғасырларға жатқызады. Ал «Қазақ құқығы» пайда болуы одан арыда, тереңде жатыр, ол қазақ халқының этникалық тұтастығынан бұрын қалыптасқан. Қазақтың көне құқығы ежелгі түркі –қазақ тайпалық, мемлекеттік құрылымдардан құралған, ауысып отырған көптеген көшпелі және жартылай көшпелі бірлестіктердің құқықтық дүниетанымы мен нормативтік актілері негізінде қалыптасты.

Ұлы Даланың әдет-ғұрып жүйесі, мәдени дәстүрлері болып табылатын Қазақтың ата заңдары қаншама ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әр түрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясының әсерін сезсе де өзінің таңғаларлық өміршеңдігін көрсетті.

Осылай қазақ қоғамы әртүрлі мемлекет тарапынан күштердің әсерінен өзгеріске ұшырып отырғанымен, құқықтық мәдениет пен тіл мәдениетін ешбір күш өзгерте алмады.

Ұлан-Байтақ қазақ даласында болған өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан сақталған қазақ құқығының өміршеңдігі, оның негізі, құрылым өзегі табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеялар мен ой-тұжырымдар үндестікте болуымен түсіндіруге болады.

Қазақ қоғамында осындай біртұтастық дарытып, ынтымақ орнықтырған ежелгі ереже қағидалардың үлгілі нұсқасы, халықтың тәртіп-низ, салт-дәстүрінің жүйелі жиынтығы – атақты «Жеті жарғы» - дана бабаларымыздың «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деп аталатын мемлекет басқару мен халық билеудің қалыптасқан сахараның сол заманғы тұрмыс –тіршілігіне, қоғамдық, әлеуметтік ахуалын ескере отырып, келешектің қамын ойлап, жан-жақты байыпталған заңгерлік ұлы мұрасы еді.» [4].

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы мынадай бастаулар негізінде қалыптасты:

- а) әдет-ғұрыптар — адат;
- б) билер сотының практикасы (сот-прецеденті);
- в) билер съездерінің ережелері;
- г) шарият нормалары.

Ауызша әдет-ғұрыптар ең көне заманнан, рулық қауымның қалыптасуынан бастау алады. Таптық қатынастардың күшейіп, әлеуметтік жіктелудің артуына орай ауызша әдет-ғұрыптар құқықтық сипат алып билеуші топтардың мүддесіне қызмет ете бастады.

Құқықтың бұл түрі қазақ қоғамының талаптары мен ерекшеліктеріне сай келді. Көшпелі қоғам жағдайында ұзақ уақыт сақталып қалған рулық қатынастар, патриархалдық отбасы, көшпелі мал шаруашылығы т.б. қатынастарды реттеудің бірден-бір тиімді жолы әдет-ғұрып құқығы болып табылды.

Қазақ хандары әдет-ғұрып құқығының нормаларын жүйелеп жетілдіріп, қоғамның талаптарына орай өзгерістерге ұшырап, оларға ресми сипат беріп отырды. Әдет-ғұрып заңдарын алғашқы жүйелеуші Қасым хан болды. Оның заңдары бес бөлімнен тұрды. Бірінші бөлім — мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан тұрды. Екінші бөлім — қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын жинақтады. Үшінші бөлім әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіпті бұзғандағы жазаларға байланысты құқықты нормаларды қарастырды. Төртінші бөлім — елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, шет ел өкілдерімен келіссөздер жүргізу, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан тұрды. Бесінші бөлім — қайтыс болғандарды жерлеу, еске алу, мерекелер өткізу т.б. рәсімдерге арналды. Қасым ханнан соң шамамен жүз жылдан кейін әдет-ғұрып құқықтары Есім ханның тұсында қайта жүйеленді. Қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты Есім хан әскери міндеткерлікті күшейтіп, әскери тәртіпті бұзғаны үшін жазаларды қатайтты. Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады[5].

Сондықтан оны ескі жолды жалғастырушы ретінде "Есім ханның ескі жолы" деп атап кетті. Тәуке хан Есім ханнан соң шамамен 80-90 жылдан соң дала заңдарына өзгерістер мен толықтырулар ендіріп оны "Жеті жарғы" деген атаумен қайта қабылдатты. Тәуке хан әдет-ғұрып заңдарын қайта жүйелеуге көп еңбек сіңірді. Аты аңызға айналған Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің басшылығымен қазақтың белгілі би, шешен, білгірлері бірнеше рет жиналып "Жеті жарғының" нормаларын талқылаған "Күлтөбенің басында күнде жиын" деген сөз сол кезден қалған. Ақырында жан-жақты сұрыпталған "Жеті жарғы" заңдар жинағы дүниеге келген. "Жеті жарғының" алғашында қағазға түскен нұсқасы да бар болуы мүмкін деген жорамалдар бар. "Жеті жарғының" бізге жеткен қазіргі нұсқаларының бір-бірінен өзгешеліктері бар. Оның қазақша нұсқасы бізге жетпеген. Бізге жеткені XIX ғасырдың алғашқы ширегінде орыс ғалымдары жазып алған нұсқалары[6].

Кіші жүздің жаппас руының старшины Көбек Шүкірәлиевтен 11 фрагменттен тұратын "Жеті жарғының" нұсқасын алғаш рет жазып алып "Сибирский вестник" журналында жариялады, Екінші нұсқа атақты тарихшы А.Левшиннің 1832 жылы Санкт-

Петербургке жарық көрген "Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких, орд и степей" атты кітабында келтіріледі. Бұл нұсқа 34 фрагменттен тұрады. Нұсқаларды мұндай фрагменттерге бөлу кейінірек жасалған[7].

Қазақтың ежелгі ғасырлар бойы қалыптасқан құқық дәрежесіне ие болған әдет ғұрып қағидалары, солармен біткен хан би ережелері талай дәуірді басынан кешірді. Соған қарамастан өзіндік алғашқы ішкі қасиеттері мен құрылымдарын сақтап қалды, жаңа дәуірге шейін жеткізді[8].

Белгілі бір жүйе есебінде қазақ әдет-ғұрып заңдарының сыртқы-ішкі өзгерістерге төтеп беріп, өз келбетін сақтап қалуының сыры неде еді? Ең әуелі, бұл өзгерістердің қоғамның әлеуметтік-экономикалық негіздеріне тигізген әсерінің аздығында еді.

Қазақ хандығы заңдарының түп-төркіні қазақ халқында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген әдет-ғұрыптық ережелерден шықты, Бұл ғұрып-әдеттік ережелер ежелден ел салтына сіңген. Халық бұқарасына түсінікті заң болды.

Қазақ халқының ғасырлар қойнауына кетер тарихы, ұлы ұлағат пен адамгершілік иманға және тек өзіне ғана тән ерекшеліктерге толы ұлттық құқықтық мәдениеті бар. Бұл мәдениеттің бастаулары дүние саулық ой-әуенге толы өнеге мен өсиет.

Сондықтан осынау бір "өтпелі кезең" атты беймәлім өліара дәуірде тұрған бүгінгі ұрпақтың басты міндеті елеусіз қалған осы асыл қазынасына көңіл аударып, оны өзінің бүгінгі өмірінің айнымас тіректерінің біріне айналдыру. Әрине, бұл оңай шаруа емес, дегенмен оның мемлекеттік және құқықтық өміріміздің бүгінгісі мен болашағының мызғымас қателіктерінің бірі екендігін мойындағанымыз абзал. Халқымыздың құқықтық болмысын және мәдениетін толық игермей, оны өзіміздің төл мемлекетімізбен құқықтық жүйеміздің алтын арқауы етпей Республикамызда құқылық мемлекет құрамыз деудің өзі - "көзжұмбайлыққа" салыну, тарих тағлымына немқұрайлықпен қарау, қазір жүргізіліп және болашақта көзделіп отырған реформаларға пәрменділік қуат берері асыл арналарды тануда кешірілмес селқостық таныту.

Ұлттық құқықтың мәдениетіміздің ғылыми түр-тұлғасын сомдап, шынайы табиғатын ашу әлі де болса келешектің ісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Тарихи таным». Байұзақ Қожабекұлы Албани. «Ататек».
2. Түркістан халық энциклопедиясы Алматы -2000ж
3. Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы. Байпақов К.М.Алматы- 2001ж
4. Қазақстан тарихы. Мусин Ч. Алматы- 2003ж.
5. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Ғ.Маймақов. Алматы- «Ғылым» 2000 ж.
6. Қазақстан тарихы. Аманжолов К.Р Алматы -"Білім" 2004 ж.
7. История государства права Казахской ССР. 1982 Часть -1. стр 62-63
8. Материалы по казахскому обычному праву. Алматы - 1998. стр 353. .

ӘОЖ: 343.3

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢ ЖҮЙЕСІНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ӘДЕТ – ҒҰРЫП ЗАҢЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Шекербекова Майра Саткынбековна

Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Қожабеков Ербол Курмангазыевич

Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік – инновациялық университеті,

Шымкент қ, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь шла об исторической значимости закона народных обычаев в юридической системе Казахстана. На протяжении многих веков казахский обычай и традиции казахского народа, приобретшие статус права. Тем не менее сохранил свои первые внутренние свойства и структуры, до сих пор сохранил новую эпоху. Свойства и сохранили древние древо предков, можно сказать, что законодательство является неотъемлемой частью истории казахского общества.

ANNOTATION

This article was about the historical significance of the law of folk customs in the legal system of Kazakhstan. For many centuries, the Kazakh custom and traditions of the Kazakh people have acquired the status of law. Nevertheless, it has preserved its first internal properties and structures, and has still preserved the new era. Although the ancient ancestral tree has been preserved, we can say that legislation is an integral part of the history of Kazakh society.

Ключевые слова: Ключевые слова: История государства, правовой принцип, взгляд, система мыслей, мыслей, норм права на обычаи, универсальность, ментальность. нравственность.

Keywords: History of the state, legal principle, view, system of thoughts, thoughts, norms of law on customs, universality, mentality. morality.

Қазақ халқының мемлекеттік тарихында, құқықтық танымы мен санасында халықтың әдет заңының мәдени-әлеуметтік, саяси құқықтың маңызы өте жоғары бағаланды. Тәуке хан тұсында жүйеге түсіп қабылданған әдет заңы тұсында ел өмірінде өлшеусіз маңызды қызмет атқарды. Жеті арна болып, ел өмірінің жеті саласын тұтас қамтыған әдет заңының жүйесі халық мемлекет жеке адам тіршілігінің барлық бағыты бойынша белгілі өлшемдерді қағидалар мен ережелерді қалыптастырды. Әдет заңының мұндай өлшемдерді; баптары мен тармақтары, салалары Тәуке ханға дейін де, халық арасында, мемлекет ішінді қолданылып келгенінде сөз жоқ Шыңғыс ханның "Яссы", "Есім ханның ескі жолы", "Қасым ханның қасқа жолы" - бұлардың да заң ретінде қызмет атқарғаны анық. Тәуке хан қабылданған әдет заңының баптары мен тармақтарының бірқатарының негізгі көне Түркі қанағаты кезінде де болған. Бұдан тереңірек іздегенде, қазақтың әдет заңының қайсібір өлшемдерінің көне үлгісің Ғұн мемлекеттерінің біздің заманымызға дейін де әдет, салт өлшемдері ретінде үлкен әлеуметтік қызмет атқарғанына көз жеткізуге болады. "Жылнама", "Ханнама" секілді ертедегі Қытай жазба ескерткіштерінде бұл пікірді растайтын толып жатқан мәліметтер сақталған. Ол мәліметтердің біразы нақты тұжырым күйінде қалыптасқан деңгейде көзге түссе, енді біреуінің туу, қалыптасу процесіндегі жай күйі аңғарылады [1].

Осы ретте Ғұн мемлекетіндегі жерге иелік туралы қағиданың туу, қалыптастыру тарихында назар аударуға болар еді. Ғұн тәңір құты мемлекет жерін көрші елдердің бірінің иелігіне беру туралы ұсынысқа қолдау көрсеткен кеңесшілер мен уәзірлерін өлім жазасына қиып, жер-елдіктің негізі, оны қалайша жат елге береміз? - деп ашу шақырған. Мемлекет, халық иелігіндегі жер туралы осы көзқарас бірте-бірте қағида, өлшем, ереже ретінде қалыптасып, Көне, Түркі мемлекеті, қазақ хандығы тұсында заң тармағы, одан соң әдет заңының тұтастай бір саласы ретінде орнықты. Қазақ халқының әдет заңының бастау алған қайнар көздері тереңде жатқанын білдіретін басқа толып жатқан деректер бар. Әдет заңының негізінде халықтың тұрмыс тіршілігінде көптеген әдет өлшемдері қалыптасты. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті жүйесіндегі әдеп өлшемдерінің көпшілігі әдеп заңына, негіз болса, сол заң күшіне енген негіздер кейінгі тұстарда халықтың әдебін, мәдениетін белгілейтін күнделікті, үйреншікті қағида да тәртіпке айналады. Мұндай әдеп өлшемдері елдің тұрмыс-салтында күні бүгінге дейін сақталып келеді. Екінші жағынан, қазақ халқының Абай тұсындағы және Абайдың қатысуымен жасалған[2].

Қазақстандағы заң жүйесінде халықтың әдет заңының тарихи маңызы жоғары екендігін көрсетеді. Әдет заңының қайсыбір өлшемдері баптары күні бүгінге дейін өз мәнін практикалық маңызын жойған жоқ десек, бұл артық болмайды. Нарық заманында нарық билеп кетуге дайын тұрған шақта көне дәуірлерден үзілмей жалғасып келіп, әдет заңының жеке бір саласын түзген жер-су туралы заң баптары жөнінде бүгінде заң танушылар мен ел танушылар аз шамымызды өзіміз жаға алмай өзгеге жақтырдық, өз отанымызды біреудің жат елдік бір алпауыттық жағып отыруына көндік. Заң да мемлекет те ел иелігіндегі жерді, ел иелігіндегі суды елдің көзіндей қорғады. Заңның әділеттегі оның иелігіне қызмет істеуінде[3].

Ел иелігіне түпкілікті қызмет етпеген заң әділетті емес, ондай заң халықтық та бола алмайды. Мемлекет тарихы, ел мен жер тарихы осылай деп тұжырым жасайды. Бұл ретте әсіресе халықтың байлығы, дәстүрлі құқықтың таным беретін тәлімнің мәні зор. Көне түркі әдеби ескерткіштері де осындай маңызды ойларға бай. Өткен өмірді қайта оралту мүмкін емес, оған қажеттілікте жоқ, табиғат заңына ешкім билік жүргізе алмайды. Бірақ одан ғибрат алмай және болмайды. Өткен тарих ғибратын мансұқ еткен жағдайда, жаңадан опа табу қиын.

Халықтың байырғы заң жүйесі, дәстүрлі мәдениет өлшемдері тарихи құқықтың ескерткіш болумен қатар бүгінгі заңгерлерді, қоғамдық ой өкілдерін ойландыратын, тарихи да, ғылыми да, әлеуметтік те маңызы жоғары ақыл-ой қазынасы болып табылады[4].

Көшпенділердің құқықтық мәдениетінің халық тұрмысына және тіршілігіне барынша лайықтанған, оның күнделікті өмірінде қолдауына бейімделген сүбелі бір бөлігі әдет-ғұрып құқығы нормалары мен институттары. Дегенмен, әдет-ғұрып құқығының нормалары мен институттарын зерттеуде кемшілік кеткен тұстар мен олқылықтар да жоқ емес.

Айталық, әдет-ғұрып құқығы нормалары әлі күнге дейін көп жағдайда мемлекет заңдарын зерттеу әдістері тұрғысынан қаралып, осындай зерттеу әдісін қолдану арқылы танып-біліп жүр. Әдебиетте әдет-ғұрып нормалары, негізінен статистикалық тұрғыдан зерттеледі[5]. Біз оларды қалған ережелер күйінде алып, қарастырылып жүрміз. Мысалы: әдет-ғұрып құқығы нормалары түп-тура және дәлме-дәл іске асып қолданылуға, орындалуға арналмаған. Қоғам мүшелері оларды бұлжытпай орындауға сырттан, жоғарыдан міндеттелмеген еді. Қоғамдағы әдет-ғұрып құқығы нормаларындағы басты нәрсе олардың ішкі мәні еді, олардың негізінде жатқан принциптері еді. Ең басты нысана - сол принциптердің өз мәнін, мазмұнын жоймай іске асуы болатын. Әдет-ғұрып нормалары сол үшін қызмет ететін және осы жолда өздерінің формальды жағын "құрбандыққа" шалып жіберетін, яғни, осы принциптері іске асу үшін олар өздерінің қолданылу

ортасының әр түрлі жағдайына бейімделіп, түрлі-түрлі болып айтылып вариацияларға баратын, бір норма әр-түрлі болып айтылып, ерекшеленетін юнанстарға ие болатын[6].

Бұл құбылмалылық осы нормалардың өміртендігінің қоғамдық қатынастардағы титтей де өзгеріске елгезектігінің және өздерінің негізіне беріктігінің көрінісі еді. Өйткені әдет-ғұрып құқығы нормаларының негізінде жатқан принциптердің тұрақтылығын, біркелгілігін, мызғымас беріктігін қамтамасыз етудің және соған жетудің бірден-бір жол әдісі осы еді; яғни, әдет-ғұрып құқығы дегеніміз, ең бірінші ол құқықтың принцип, көзқарас, ой-түсінік жүйесі және соларды іске асыруға бағытталған нормалар жүйесі еді. Көзқарас, ой-ағым қоғамындағы іс-қимылдың, тәртіптің негізі болатын. Әдетте, әдет-ғұрып құқығы нормаларының көп түрлілігі, яғни, әмбебаптағы, елгезектікі, "адамгершілігі" дұрыс бағаланбай, керісінше кері түсініп оның тұрақсыздығы, табансыздығы, үйлесімсіздігі деп жазылып жүр. Шын мәнінде бұл әдет-ғұрып құқығы нормаларының нағыз беріктігін, бірлігін және біркелкілігін көрмеу еді. Олар өстіп құбылмалы, елгезек өзгергіш болу арқылы өздерінің мақсаттарына жетіп, өздері реттейтін қатынастардың беріктігін, тұрақтылығын бір қалыпта сақталуын қамтамасыз етеді. Тағы бір айта кетер жәйт қазақ әдет-ғұрып құқығы принциптерінің және нормаларының басты мақсаты қоғамдағы талас-тартыстарды, дау-дамайларды шешу еді[7].

Көшпелі қоғамдағы құқықтың мәдениеттің қаймақты бөлігі әдет-ғұрып нормалары ерекше бір құбылыс. Олар өзгеше бір әлеуметтік кеңістіктің, қоғамдық өмірдің көріністері. Сондықтан олардың параметрлері, өлшемдері мемлекет заңдарынан бөлек босатып әдет-ғұрып құқығы нормаларын дұрыс ұсынып түсіну үшін оларды ішкі мәніне сай көзқарас, зерттеу әдістері керек. Әрине, әдет-ғұрып нормаларының белгілі бір бөлігі мемлекет тарапынан қолдау тапты. Мемлекет оларға аса көңіл бөліп, өз мақсат мүддесі тұрғысынан әсер етуге, өз қызметіне жаратуға әрекет жасады. Бірақ, әдет-ғұрып құқығы нормалары оның ішінде "Ереже" жарғылары да одан мемлекет заңына айналған жоқ.. Ал бұл мәнер көш-қоғамның ішкі табиғатынан ондағы әлеуметтік қатынастардың ерекшелігінен, қоғам мүшелерінің тәртібін реттеу, басқару ісінің өзгешелігінен туындап жататын, солар арқылы түсіндірілетін.

Қазақ хандығында "Қасым ханның қасқа жолы", "Есім ханның ескі жолы", "Тәуке ханның жеті жарғысы" деп аталатын заңдар болды. Бұл заңдар сол заманда ислам дінін тұтынатын. Күншығыс пен орта Азияның бір сыпыра елдердегі феодалдық мемлекеттер мен хандықтарда жаппай қолданылып отырған ислам дінінің "шариғат" заңынан мүлдем басқаша болатын. Бұл қазақ хандығының ерекше тарихи әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайының туындысы еді. Қазақ хандығының заңдары "Жарғы" деп аталды. Негізгі орта ғасырларда қыпшақ шағатай ұлыстарында қолданған ярау заңынан алынған. Қазақша "Жарғы" әділдік деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні жарудан нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билербі халық бұқарасы ардақтап "қара қылды қас жарған" деп мадақтаған. Оның екі жағының біреуіне артық жібермейді, дәл айыру әділдіктің мезгеуі болған Жарғы заңының негізі, міне, осында: Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери демократия арнасына барып тіреледі.

Қазақтың ежелгі ғасырлар бойы қалыптасқан құқық дәрежесіне ие болған әдет ғұрып қағидалары, солармен бітіскен хан би ережелері талай дәуірді басынан кешірді. Соған қарамастан өзіндік алғашқы ішкі қасиеттері мен құрылымдарын сақтап қалды, жаңа дәуірге шейін жеткізді. Ертедегі тұғыры мен қасиеттерін сақтап қалған ата-баба заңдары қазақ қоғамы тарихының ажырамас бөлігі деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ғ.Маймақов. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Алматы- «Ғылым» 2000 ж.

2. К.Р. Аманжолов, Қазақстан тарихы. Алматы -“Білім” 2004 ж.
3. История государства права Казахской ССР. 1982 Часть -1. стр 62-63
4. Материалы по казахскому обычному праву. Алматы - 1998. стр 353.
5. Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы. Байпақов К.М.Алматы- 2001ж
6. Ч. Мусин, Қазақстан тарихы.. Алматы- 2003ж.
7. Байұзақ Қожабекұлы Албани, «Тарихи таным». «Ататек».

ӘОЖ: 347.6

ҚАЗАҚ ӘДЕП-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ БОЙЫНША МҰРАҒЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Шекербекова Майра Саткынбекқызы
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Оразбек Айнұр Әнуарбекқызы
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Лесбек Аяжан Сыдықбайқызы
оқытушы

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті
Шымкент қ, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

В этой статье мы говорим о разделении казахского общества в ханскую эпоху с шариатскими законами, углубленном изучении и выделении наследия.

Институт наследования имеет большое значение при наличии в обществе совокупности имущественных прав и обязанностей. Как известно, наличие постоянной законодательной базы, основанной на нравственных, нравственных, нравственных, доброжелательных качествах, сохраненных на правах казахского обычая, в решении проблем наследника, как нового, повысит уверенность граждан в завтрашнем дне.

ANNOTATION

In this article, we are talking about the division of Kazakh society in the Khan's era with Sharia laws, in-depth study and allocation of heritage. The institution of inheritance is of great importance in the presence of a set of property rights and obligations in a society. As you know, the presence of a permanent legal framework based on moral, moral, moral, benevolent qualities, preserved on the rights of the Kazakh custom, in solving the problems of the heir as a new one, will increase the confidence of citizens in the future.

Ключевые слова: Тюркские каганы, наследственное право, кочевое казахское общество, обычаи, брачно-семейные отношения, недвижимое имущество, духовное наследие, ханство, подданство, красная империя.

Keywords: Turkic khagans, inheritance law, nomadic Kazakh society, customs, marriage and family relations, real estate, spiritual heritage, khanate, citizenship, red Empire.

Жалпы адамзат баласы дүниеге келіп, өсіп-өркендеуін қамтамасыз етуде мұрагерлік институтының алатын орны ерекше. Қазақ халқының ғасырлар қойнауына кетер тарихы, өзге халықтардан ерекшеленетін, өзіне ғана тән ежелден келе жатқан салт-дәстүрлері бар. Соның ішінде ең құндыларының бірі мұрагерлік. Ол әр дәуірдің өркендеп-дамуына, дініне, мәдениетіне орай өзгеріп отырған. Қазіргі кезде жеке меншік ұғымының

қайта түлеуі, жылжитын, жылжымайтын мүлік көздерінің көбеюі мұрагерлік институтына оң көзбен қарап, ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Бұл жерде қазақ қоғамды ертеден қалыптасқан үйленген ұлға енші беру, ұзатылған қызды жасаумен беріп, «Қара шаңырақта» отағасы орнын кенже баласы басып, нәтижесінде, мұра мен мұрагерлік институттары өзге халықтардағыдай жете дамымағандығын, алайда лауазымдық орындарда (хандық, т.б.) мұра мен мұрагерлік жақсы сақталғанын назардан тыс қалдыру мүмкін емес. Әр түрлі себеп-салдар нәтижесінде (бодандық, қызыл империя) ұзақ ғасырлар өмір сүрген отбасы мен неке құқықтарына, оның ішінде мұра мен мұрагерлікке өзгерістер еніп, тіпті кеңестік дәуірде күштеп кеңестік отбасы және неке заңдарын енгізу нәтижесінде бұрынғы қағида ережелер мүлдем әлсіреп кетті. Сол себептен халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн.

Сол руханияттардың бірі осы мұрагерлік институты. Оның адамгершілік, ізгілік жағын мемлекеттіміздің заңдарына енгізу жолдарын қарастыру қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселе осы күннің маңызды мәселесі болғандықтан, оған ерекше көңіл бөлген жөн. Мұра мен мұрагерлік құқығы қазақ халқының ұзына бойы тарихының жемісі, оның қоғамдық өмірінің құндылықтарының бірі болды, құқықтық институттарының ежелгі тарихи типтерінің бірі ретінде ол ұлт тарихы сахынасынан түспей, «көненің көзіндей, жаңаның өзіндей» болып, оның кейбір көріністері болып жетіп отыр. Оның адамгершілікке, имандылыққа толы прогрессивті принциптері тың леп беруге талпыныс жасалуда. Мұра мен мұрагерліктің шын келбетін мүсіндеу үшін оның өткені мен қазіргі кездегі түр тұлғасына назар аударуымыз керек. [1, 427 б.]

Елімізде жүріп жатқан мемлекеттік және құқықтық салалардағы реформаларды жүргізу барысында халықтың дәстүрлі құқық танымын ескере отыры, мұра мен мұрагерлік қағида ережелерін пайдалануға болады. Өйткені, біздің неке және отбасы заңымыздың көп тұстары менталитетімізге мүлдем ерсі, оларды болмысымызға жақындату зерттеудің басты мүддесі болып табылады. Әсіресе алқа билер соттарына, кәсіби соттарға да берер тағылымы мол.

Түркі қағандарын мұрагерлік жолмен сайлап қою туралы деректері мен әдет-ғұрыптың XIII ғасырда Шыңғыс ханның тұсында да өз мәнін жоймағандығын Рашид-ад-диннің жылнамалар жинағын көреміз. Ежелгі тайпалардың мұрагерлік заңға танылмаған, бірақ жалғасын тапқан тағы бір дәтүр бар еді, ол: әке қайтыс болса, ұлы мұрагер, аға қайтыс болса іні мұрагер деген үрдістен сырт, таққа аталас іні де мұрагер болғандығы, әке қайтыс болған да оның тағына отырар ұлы болмаса, немесе жас болса, жетесіз болса тақ мұрагерінің орнын билеушінің ер жеткен, ел ісіне араласып ысылған інісі басады, мұрагер болады. Қалай десек те дүниеден өткен билеушінің орнын, тұлпар мініт, ту ұстауға, қол бастап ел қорғауға жарамды, ақылы кемел, қайраты мығым біреуі мұрагер болған. [2, С. 96]

Мұрагер билеушінің алға қойған мақсаты біреу ғана болған, яғни алдыңғы тақ иесінен қалған билікті, елді, жерді және дәулетті мықтап иелегінде ұстау, сол негізде ірге тыныштығын, ел амандығын сақтау, жерді кеңейту, ел қуатын кішейту, билік абыройын арттыруын болған. Міне, осылайша жалғасын тапқан мұрагерлік тарихтың талай талқысынан өтіп, қазақ хандығын дәуіріне дейін жетті, ол одан әрі өз жалғасын тапты. Қазақ хандығыда хандық тақты мұрагерлік жолмен берудің үш жолы XIII-ғасырға дейін сақталған. Ел билеушісі өзінің тағын, өзі басқарған елін, жерін, халқын мұрагерлік жолдармен ең сенімді адамға қалдырып, тақ бірге елдің материалдық байлығы жері, суы, мал-мүлкі, орман-тоғайы да мұраға қалатын болды. Сол сеніп тапсырған елдің жерін қорғап, байлығын тасыту мұрагерлердің негізгі міндеті деп есептелді. Қорыта айтқанда, саяси мұрагерліктің әдет заңдарындағы өзіне тән ерекшеліктерін былайша тұжырымдауға болады: яғни, мұрагерлік қандай жолмен жетсе де өмірлік лауазым. Мұрагерді тақтан не

өлім, не соғыстағы жеңіліс, немесе аталастар арасындағы опасыздық болмаса, тақтан ешкім айыра алмайды. Әкеден балаға мұраға қалатын лауазым ел іші тыныш болса, ірге бүтін болса ұрпақтан ұрпаққа ұласып, жалғаса береді, ол, әрине сол ұрпақтың ауыз бірлігіне де байланысты болады. [3, 42 б.]

Қазақ мұрагерлердің әдет-ғұрпындағы бастауларының бірі-рухани мұра қалдыру болды, оған халықтың ауыз әдебиеті арқылы болашақ ұрпаққа жеткен өлең, жырлар, дастандар, шешендік сөздер мен билер шешімдері, хан жарлығы, көшпелі қазақ халқының қоғамдық құрылысын басқаруға арналған заңдарыда бізге жеткен мұра есебінде сақталды. «Халқының, ел-жұртының ғасырлар санмен межеленер, өткенінен түйсінер тәлімі мен алар сабағы неғұрлым мәңгі де мағыналы болса, мұрагер ұрпақтың көсегесі соғұрлым көгеріп, еңсесі биіктей бермек, азаматты үні асқақ естілмек адам баласының таным түсінігі неғұрлым жетіліп, молая түскен сайын, өзінен бұрынғы ұрпақтар жасаған рухани және материалдық мұраларды зерттеп білуге деген қажеттілігін де соғұрлым арта түсері хақ» деп көрсетеді Салғарин Қойшығара.

Мұра мен мұрагерліктің қалыптасуына өз үлесін қосқан ежелгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалардың пайдаланған әдет-заңдары, кейін хандық дәуірде соның негізінде құрастырылған жол-жора, жарғы, яғни құқықтық ескерткіштері, билер билігі, ережелер, шариат заңдарын айтуға болады. Қазақ халқы сол Тәуке хан заманына «аға өлсе жеңге мұра» деген мақалдармен заң нормасынан өз шешімін тауып отырған деп көрсете отырып, әмеңгерлік институттың қоғамға, отбасы мүшелеріне пайдалы жақтарын айқын, ашып білген, яғни біріншіден, көшпелі қауымда жесір қалған әйел басқа біреуіге күйеуге шығып, балаларын өзімен бірге алып кететін болса, өгей әке, бөтен жұрттың оларға мейірімі қандай болады, балалардың көңілінен шыға ма? Екіншіден, мал-мүлікті бөтен адам иемденіп, талан – таражға түседі, үшіншіден, баланы анасынан айырса, онда «анасыз бала- тас жетім» болып үлкен қиянат есептегендіктен ғана «ерден кетмең де, елден кетпейсің» деген қағиданы ұстанғандығын дәлелдейді.

Қазақта әмеңгерлік жолынан бас тарту өте сирек кездескен. Ал егер әйел әмеңгерліктен бас тартқан болса, оған бала да, мал- мүлік те берілмейді, тек өзі ғана шығып отырды. Әрине жесірді әмеңгер есебінде қабылдаудың қазақ қоғамына тәнн ерекшелігі болған. Алдымен жесір сол руға түскен келін, ері өліп бағы сынғандықтан ғана әмеңгерлік қағиданы мойындайды.

Бұл қағиданы мүшелері, ағайын–туыстың мойындауына да өзіндік ерекшілік бар, яғни өлгеннің отын өшімеу, жетімін тентіретпеу үшін, ең алдымен, жесірдің орнын тану керек болады. Әмеңгер өзі түскен шаңырақтың мүшесі, орны, мүлдесі, кісілік құқық сол әулеттің өсуі мен өркендеуіне өз үлесін қосып, тұтасып кеткен. Өлген әке ұрпағы, сол әулеттің заңды тұқымы, ал жесірдің әмеңгері болуы сол ұрпақтың аман–есен өсуінің алғышарттарының деп тануға болады. Жесірдің баласы болмаған күнде де, оның өзі сол әулеттің қалың малына алынған «меншігі», сол себептен өзі келін түскен әулеттен бір ерге қосылып «орнын» сақтауға міндетті. Ал егер жесірін әмеңгерлікке ала алмаса, «жесірін тентіретіп жіберу» сол әулеттің сүйегіне таңба болды. Жесірдің «әмеңгер» болу ісі дұрыс шешімін таппаса, әуелі ұрпақ тозады, ұрпағы болмаса, отбасының оты өшеді. Жесір төркініне кетсе немесе басқа рудан ер таңдаса, сүйгенімен қашып кетсе, рулар арасында «жесір дауы» туындап, берісі шығын, арысы өліммен тынатын болған. [4, 81 б.]

Қорыта келгенде, көшпелі қоғамда әмеңгерлік жолынан бас тарту өте сирек болатын жағдай. Көшпелі қоғамдағы тіршілік көбіне ер адамның қара күшін қажет етті. Содан да болар қазқтың «алтын басты әйелден, баға басты еркек артық» деген мақалы ер адамның күш қайратты, ақылы-ойы, болжамы сол кездегі қоғамның талабына сәйкес келгендігін дәлелдейді. Сондықтан мұрагерлік мәселесінің құрамдас бөлігі ретінде ең бір күрделі, талас тартысы мол, үлкен жауапкершілік, адамгершілік, ізгілікті қажет ететін мәселенің бірі осы - әмеңгерлік, жесір дауы туралы қазақ қоғамында қолданған әдет-

ғұрып заңдары, біршама жүйелген заңдар жинағы «Жеті жарғыда» кедеседі. Қазақтардың отбасы қатынасындағы ең маңызды мәселенің бірі - әке мұрасына ие болу, оны ретімен бөле білу. Қазақта малды-дәулет, байлық деп қараса, қалған дүниені деп есептеді. Әке қайтыс болғанда осы мал мүлікке болудың ең құнды түрі ерлік жолмен ие болу екендігін көптеген зерттеушілер еңбегінен көреміз. Ежелден келе жатқан әдет-ғұрып қағидалары бойынша мұрасына иелік ететіндер: мақұмның балалары, әке-шешесі, аға-інілері, жақын тусытары, қала береді аталас ағайындары болатын. Бұл, әрине, мұраға ие болудың туыстық байланысқа ие болу ережесіне сәйкес келеді және мұраның бөліну дәрежесі:

- балалары, әке-шешесі, немере-шөберелер;
- аға, іні, апа, қарындастары, ата-әжесі;
- әкесі жағынан ағайын-туыс, рулас, аталас болып келеді.

Өлген адамның артында бір атадан туған немере, шөбере туыстары болмаса, аталас ағайындары қалған мұраны бөлісетіндігі бұрынғы рулық құрлысты елестетеді, деп көрсетеді мұра мен мұрагерлік туралы өз еңбегінде Х.Арғынбаев.

Енді асырап алушының мұрагерлік құқына тоқталсақ, асырап алған ұл өлсе оның мұрагерлері асырап әкесі мен оның балалары болып есептеледі, тек олардың тұқым қалмаған жағдай да ғана, өзінің туған әкесі, аға інісі мұрагер болуға құқық болады. Қазақтарда өсиет айту арқылы мал-мүлікті қалған ұрпағы арасында алып бөлу емес, көп жағдайда рухани жағынан көбірек көңіл бөле отырып, артында қалған мал-мүлікті, ауызбіршілікпен пайдалану қажеттілігін ескеріп отырған. Марқұмның өсиет, артында қалған жас балалардың, жесірінің, қара шаңырақтың, тіпті енші алып кеткен балаларының, ұзатылмаған қыздардың және өліктің жетісі, қырқын, жүзін, асын беру шығындары түгелдей ескеріле отырып айтылады.

Қазақ қоғамдығы мұраның хандық дәуірде бөлінуін шариат заңдарымен байланыстыра отырып, тереңнен зерттеп мұраның бөлінуін айқын көрсете білген ғалым Н. Өсерқұлының еңбегінде мұра былайша бөлінеді деп көрсетеді

- баласы өлсе, ата-анасы басқа мұрагерлері болмаған жағдайда мұраны толық алады;
- ер адамға бір әйелге жартысы берілетін қағида бойынша толық мұраның әкесі үштен екісін, қалғанын анасы алады;
- ата-анасы мен өлген марқұмның артында аға-інісі қалса, анасына алтыдан бірі, қалғаны әкесіне, ал аға-інілеріне мұра бөлінбейді;
- марқұмның артында ата-анасы мен балалары қалса, ата-анасына мұраның алтыдан бірі ғана тиесілі;
- марқұмның артында тек балалары ғана қалса, мұра оларға мұралық қағидасымен теңдей бөлінеді;
- ұлдан туған балалар тұрғанда қыздан туылған балалар мұрагерлік құқыққа ие бола алмайды.

Мұрагерлік негізінен ертеден келе жатқан көне институттардың бірі. Оның қоғамның дамуы, экономикалық, әлеуметтік, саяси жағынан өзгеруіне байланысты күрделеніп отыруы заңды құбылыс. Дүниежүзін мекендеген өзге халықтар сияқты, қазақ қоғамының да әр кезеңдегі мұрагерлік институтының өзіндік қалыптасқан қатынастары бар. Осылайша, кеңес жылдарына дейін мұрагерліктен туындайтын қатынастар дәстүр ерекшеліктерін сақтап отырды. Ал, кеңестік жылдардағы мұрагерлік құқық өз заманының бағыт бағдарына тәуелді болып, даму мүмкіндігі тежелген салалардың біріне айналды. Большевиктік солақай саясат қандай күшпен болса да жеке меншікті жоюды көздеді. Ал, мұраның негізінің өзі жеке меншіктен бастау алатыны бесенеден белгілі. Сөйтіп, жеке меншікті жою мақсатында бірнеше заңдар қабылданды. Айталық, 1917 жылы 26 қазанда «Жер туралы», 1917 жылы 14 желтоқсанда «Банктерді ұштастыру туралы» декреттер қабылданды.

Кеңес өкіметінің саясаты өмір сүруінің алғашқы күндерінен бастап ескі патриархалды отбасын бұзып, отбасылық қатынастың жаңа тұрпаты социалистік отбасының қағидаларын нығайтуға бағытталды. Алайда, отбасылық қатынастар мұрагерлікпен тығыз байланысты еді. 1917 жылдың 2 желтоқсанында «Неке бұзу туралы» және сол жылдың 29 желтоқсанында «Азаматтық неке, балалар және актілер жайы туралы кітапты енгізу» жөніндегі декреттер қабылданды. Бұл декреттер шіркеуді отбасы, неке қатынастарын реттеуде шеттетіп, әйелдер теңдігін, некеге тұру, оны бұзу бостандығын орнатты. Кеңес өкіметінің жеке меншіктің мұрагерлік жолмен берілуін жою мақсатында 1918 жылдың 27 сәуірінде «Об отмене наследования» деп аталатын БОАК-тың декретін жариялады. Бұл декреттер мұрагерлік (заң және өсиет бойынша) мүлдем алынып тасталды. Яғни, мүлік иесі қайтыс болғаннан кейін оған тиесілі жылжитын, жылжымайтын мүліктер мемлекеттің меншігіне өтетін болды. Ал қайтыс болған адамның отбасы мүшелерінің болашақ тағдырын мемлекет ескермеді [5, 1416].

Қазақ әйелдерін азат етуді Қазақстан Орталық атқару комитеті мен Қазақ АССР-і Комиссарлар кеңесі қабылданған «Халық мал алуды жою жөніндегі» декреттің маңызы зор болды. Сондай-ақ, неке-отбасы қатынасын одан әрі реттеу мақсатында 1921 жылдың 17 қаңтарында Қазақ АССР-нің Халық комиссарлар кеңесі «Қырғыздардың неке туралы құқығы» деп аталатын декретті қабылдады. Аталмыш декретте Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда жиі кездесетін көп әйел алушылық пен әменгерлікке тыйым салынды. Бұл декретті одан әрі жетілдіре түсу мақсатында 1921 жылдың 28 желтоқсанында «Көп әйел алғаны және әйелді бірге тұруға зорлап көндіргені үшін жазалау туралы» декрет шығарылды. Соның нәтижесінде мұндай әрекеттер қылмыс деп қаралатын болды. Нақтырақ тоқталсақ, заң жүзінде бұл былайша түсіндіріледі: «Объектом данного преступления являлись охраняемые советским государством семейно-брачные отношения, направленные на обеспечение защиты достоинства и чести женщин». Көп әйел алуға байланысты декрет бойынша қолданылатын жазаның түрі бір жыл еркінен айыру мен құрылған некені заңсыз деп бұзу болды. Айтып отырған барлығы Қазақстанда неке құқығының негізгі қағидаларына қарсы бағытталды [6, 206].

Еліміздің құқық жүйесінде мұрагерлік құқық азаматтық құқықтың үлкен бір бөлімі ретінде бекітілген, әрі біздің еліміздің заңдарына сәйкес мұраның көлеміне шектеу жоқ. Мұрагерлік құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі мұра. Мұраның бірден-бір критерийі меншік болатын. Мұрагерлік институтының қоғамда мүліктік құқықтар мен міндеттер жиынтығы бар кезде үлкен маңызға ие болары анық. Сондықтан жылжитын, жылжымайтын мүліктер молайып, мүліктік құқықтар күрделене түскен нарық заманында мұрагерлік құқыққа тиісті дәрежеде көңіл бөлінгені дұрыс-ақ. Көненің көзіндей, жаңаның өзіндей болып бізге жеткен мұрагер мәселесін шешуде қазақ әдет-ғұрып құқығында сақталған адамгершілік, имандылық, мейірімділік сияқты ізгі қасиеттер басшылыққа алынып жасалған тұрақты заңдық базаның болуы азаматтардың ертеңіне деген сенімін арттыра түспек. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» демекші, адам жинаған барлық материалдық және рухани құндылығын ұрпағына қалдыру үшін өмір сүретіні белгілі. Яғни, мұрагерлік құқық адам болашағының кепілі секілді мәселе.

Қолданылған қайнар көздер тізімі:

1. Смағұлова А. Мұрагерлік құқықтың кеңестік дәуірдегі көрінісі // Заң. Алматы, 2003, № 9, 62 б.
2. Құдиярова А. Заңды мұрагерліктегі кезек тәртібі. // Заң. Алматы, 2003, № 10, 68 б
3. Қазақстан Республикасының халқын құжаттандыру және тіркеу ережесін бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 12 шілдедегі N 1063 қаулысы 89 б.
4. Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексі. 13.07.1999. 287 б.

5. Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы. 29.06.2009. 83 б.
6. Құқықтық актілер туралы Қазақстан Республикасының Заңы 6.04.2016ж.№ 480-VҚРЗ

УДК: 340.131.4:159.947.23(045)

УСИЛЕНИЕ ЗАКОНА В ГОСУДАРСТВЕ

Байдалина Гаухар Шакербековна
преподаватель КАТУ им. С.Сейфуллина
Нур-Султан, Казахстан

Аннотация: В работе рассматривается развития законности в государстве и обществе. По мнению автора, соблюдение и исполнения законности в современном государстве актуализированы, с одной стороны, тем, что законность является инструментом укрепления концепции правовой политики и правовой культуры общества. С другой представляет собой важность личного восприятия каждым человеком идей законности и понимания необходимости укрепления правопорядка.

Ключевые слова: право, законность, правовая культура, государство, Конституция, общество, закон.

Появление принципа законности неразрывно связано с развитием римского права. Еще римские юристы заявляли об известных предположениях: «Закон должен управлять государством», «Закон превыше всего», «Закон выше любой позиции». Все эти изречения несут глубокий смысл, опыт, мудрость. Пожалуй, трудно не согласиться с Платоном, который считал, что в плохом государстве над всеми стоят правители, а в разумном — над всеми стоят законы. И что закон призван ограничивать как власть правителей, так и свободу управляемых[1].

В современной юридической литературе понятие законности трактуется по-разному. Термин «законность» может интерпретироваться следующими значениями:

1. Принцип государственно-правовой жизни в качестве основополагающего общеправового начала жизни общества. Требование неукоснительного соблюдения и исполнения закона всеми субъектами правоотношений – населения, государственными органами, коммерческими юридическими лицами, общественными объединениями, должностными лицами.

2.Метод государственного управления обществом, предполагающий, что государство осуществляет свои функции, прежде всего правовыми средствами и в рамках закона.

3.Жизнедеятельность общества предполагает обеспечение реального верховенства права, установление правовых отношений между государственной властью и субъектом.

Таким образом можно сказать, что обеспечение законности не происходит спонтанно. Это требует целенаправленного воздействия на поведение (деятельность) субъектов общественных отношений, то есть представляет собой процесс управления. Чтобы успешно влиять на этот процесс, необходимо знать механизмы реализации правовых норм в деятельности людей; факторы, влияющие на поведение, определяющие его законность или противоправность, а также средства, которыми можно контролировать это поведение, обеспечивающие его соответствие правовым нормам и требованиям.

Существует четыре основных уровня факторов, влияющих на принцип законности:

- ✓ обще социальный,
- ✓ региональный,
- ✓ групповой,
- ✓ индивидуальный.

Общий социальный уровень включает в себя факторы, которые влияют на выполнение правовых норм всеми участниками общественных отношений по всей стране. Большая часть социальных процессов и явлений влияет на поведение людей.

На региональном уровне, как и в целом, действие многих факторов становится «переменным»: их влияние на поведение людей может различаться по характеру и интенсивности (степень соответствия правовых норм с общественными отношениями). Факторы, действующие на уровне группы, представляют собой специфические условия жизни конкретной группы (трудового коллектива, семьи).

Если рассматривать развитие законности на индивидуальном уровне, то это прежде всего правосознание субъекта (его правовые знания, стереотипы правового поведения, правовые навыки и умения). В то же время важно знать не права вообще, а правовые принципы и те нормы, с которыми человек постоянно сталкивается на протяжении жизни.

Для обеспечения законности в государстве необходимо уделить внимание не только правовой системе и законотворчеству, но и:

- ✓ разработке нормативно-правовых актов, соответствующих реальным условиям жизни;
  - ✓ правильное определение необходимости правового регулирования;
- соответствие их нормам морали;
- ✓ ясность и т. д.

Уровень состояния законности в государстве зависит от соблюдения требований Конституции к исполнительными органам и их должностным лицам.

Реализация норм Конституции Республики Казахстан, укрепление ее законности требуют принятия всех правовых актов в строгом соответствии с Основным законом при уважении общественных принципов и стандартов в области прав человека, а также повышения уровень конституционной культуры. [4]

Государство разрабатывает юридические требования законности:

- 1) справедливое наказание, соразмерно нарушению норм права
- 2) закрепление в нормах права способов обеспечения их защиты;
- 3) распределение обязанностей между определенными ведомствами по защите правовых норм, пресечению нарушений, мониторингу и обеспечению соблюдения законности и определению полномочий этих ведомств выполнять обязанности по защите закона.
- 4) законодательное закрепление за гражданами возможности отстаивать свои права, запрещение использовать их в ущерб другим лицам, конституционное закрепление идеи презумпции невиновности.

Эти методы закреплены в Конституции Республики Казахстан и указаны в отраслевом праве. Правоохранительные органы выявляют нарушения закона, восстанавливают права, устраняют нежелательные последствия от правонарушений. По действующему законодательству следственный орган, прокурор, судебное следствие несут ответственность за выявление причин и условий, способствовавших совершению преступления, и принятие мер по их устранению.

Важной гарантией укрепления законности является судебный контроль, поскольку представляет собой одну из ветвей власти государства. Функция судебной власти основана на прозрачности, что способствует созданию условия для укрепления правопорядка в обществе и государстве.

Кроме того, очень важно, чтобы каждый человек воспринимал идеи законности и понимание необходимости укрепления верховенства права.

Неразрывная связь законности и правовой культуры проявляется в том, что законность не может функционировать без опоры на человеческие знания, опыт, общий кругозор, без осознания необходимости соблюдать законы, руководствоваться ими в повседневной жизни. Иначе говоря, культура служит основой законности, а законность, в свою очередь, выступает предпосылкой формирования правовой культуры общества.[3]

В современных условиях в процессе формирования правового государства и правового сознания нашего общества важным становится определение основных тенденций в разработке теории законности:

- 1) проведение четких разграничений законности как режима и форм ее реализации (как метода государственного руководства обществом);
- 2) изучение законности в связи с другими социально-политическими явлениями (правотворчеством, демократией, правосознанием);
- 3) анализ законности в механизме правового регулирования в целях более четкого ограничения от близких к ней государственно-правовых явлений, исследование ее структуры, т.е. состава элементов и связи между ними.

В вопросе обеспечения законности необходимо выделить правоохранительные органы и общественные организации, роль которых направлена на обеспечение действительности, законности, целесообразности и справедливости всех законов и нормативно-правовых актов.

Только целенаправленная работа по совершенствованию общих условий, эффективное применение специальных средств позволят обеспечить стабильную законность и устойчивый правопорядок – основу гармоничной жизни общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Эмих Е.В., Тлеуов Т.М. Принцип законности как основа правового государства.
2. Иванников И.А. Общая теория государства и права: учеб. пособие.-М.:Дашков и К,2007.-С.244
3. Морозова Л.А. Теория государства и права: учеб.-М.:Юристъ,2002.-С.351
4. Послание Конституционного Совета РК от 5 июня 2018 г. «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан»

УДК: 378

Давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига илмий асосланган олий таълим турига доир меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларининг ишлаб чиқиш муаммолари ва унинг ечимлари

**Рахматуллаев Мубин Раҳманович, Рахматуллаев Илёс Арзимуродович,
Илясов Баҳодир Қутбидинович,
Туляганова Шахноза Абдурахимовна**

*(Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги
Яримўтказгичлар физикаси ва микроэлектроника илмий-тадқиқот институти)*

Аннотация: Илмий мақолада, собиқ иттифоқ ва бугунги кунда Мустақил ҳамдўслик мамлакатларда олий таълим тизимида фойдаланилаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини (таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурлар) реал ижтимоий ва иқтисодий ҳаётга, яъни давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига мослиги таҳлилий ўрганиб чиқилган. Олиб борилган илмий тадқиқотлар ҳулосаси шундан

иборатки, барча касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатларнинг хусусий мақсадлари давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларининг умумий мақсадларнинг тўлиқ амалга оширолмади. Шунинг учун ушбу мамлакатларнинг олий таълим тизимининг халқаро майдондаги рейтинги жуда пастлигича қолмоқда.

Калит сўзлар: Таълим назарияси, касбий таълим, таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатлар, фаолият турлари, таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш, меҳнат бозори талаблари, давлат ва жамият талаблари, таълим интеграцияси, педагогик маҳорат, мустақил таълим, касбий таълим узвийлиги.

Олий таълим тизимида тайёрланаётган ёш мутахассис кадрлар бугунги давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига тўлиқ мос эмаслиги охиригача уч йил давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг фармойиши ва қарорларида қайд этиб борилмоқда. Тизимдаги ушбу муаммоларни бартараф этиш мақсадида чора-тадбирлар ҳамда ҳаракат дастурлари ишлаб чиқилиб ижросини таъминлаш борасида ишлар олиб борилмоқда. Лекин, Президентимиз ва ҳукукатимиз фармойиш ва қарорларида кўрсатиб ўтилган камчиликларни тўлиқ бартараф этиш ҳамда ушбу тизим мамлакатда илғор соҳа сифатида ҳамда халқаро майдонда аждодларимизга муносиб равишда ўз ўрнини эгаллаши диалектика қонунлари асосида илмий инновацион ғояларга асосланган механизм бугунги кунгача тўлиқ ишлаб чиқилмаган.

2002 йилдан бошлаб касбий таълим тарихи ва бугунги кундаги муаммоларини чуқур таҳлилий ўрганиш борасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, касбий таълимдаги асосий муаммоларнинг негизида, меъёрий-ҳукукий ҳужжатлари ҳисобланган касбий таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурларда эканлиги аниқланди. Касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатларини ишлаб чиқишнинг илмий асосланган методологияси собиқ Иттифоқ даврида ва ундан кейин ҳам тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганилмаган бўлиб, тахминий қарашлар асосида ушбу ҳужжатлар структураси ишлаб чиқилган. Шунинг учун, мавжуд меъёрий-ҳукукий ҳужжатлар давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талаблари асосида ёш мутахассис кадрларга таълим ва тарбия бериш имконияти илмий асосланмаган. Ушбу ҳужжатлар олдида белгиланган мақсад ва вазифаларни тўлиқ бажара олиш имконияти ноаниқлигича қолмоқда. Бугунги кунда Мустақил ҳамдўстлик мамлакатларида олий таълим тизимидаги муаммолар айнан ўхшашлиги кузатилмоқда. Шунинг учун, ушбу мамлакатларнинг касбий таълим тизими халқаро миқёсидаги рейтинги пастлигича қолмоқда.

Касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатлари давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талаблари даражасида ёш мутахассис кадрлар тайёрлаш имконияти илмий асосланган янги авлод таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурларни яратиш бугунги куннинг энг муҳим масалларидан бири ҳисобланади. Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидаги илмий муаммоларни ҳал этиш зарур бўлади. **Биринчидан**, касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатлари мақсад ва вазифаларини ижросини таъминлаш механизми диалектика қонунлари заминида илмий асосланган фалсафий қарашларни ишлаб чиқиш. **Иккинчидан**, касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатларини ишлаб чиқиш методологиясини яратиш. **Учинчидан**, ушбу методология асосида давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига тўлиқ мос келувчи касбий таълим меъёрий-ҳукукий ҳужжатларини янги авлодини ишлаб чиқиш зарур бўлади. Касбий таълим тизими олдида белгиланган мақсад ва вазифалар ижросини таъминлаш механизми илмий асосланган бўлиши билан бирга белгиланган мақсадларга эришиш имконияти яратилади.

Собиқ Иттифоқ таълим тизимидан мерос бўлиб қолган давлат таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурларнинг мазмуни ўзгарган бўлсада лекин, уларнинг структураси ҳозиргача ўзгармай сақланиб келинмоқда. Ушбу структура бугунги кунгача ҳеч қандай илмий асослаб берилмаган бўлиб, индукция методига таянган структура [1]

яъни, касбий фанларни ўзлаштириш хусусий мақсадлари орқали давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозорининг тизим олдига белгиланган умумий мақсадларини амалга оширишга қаратилган. Касбий таълим мақсад ва вазифаларини рўёбга чиқариш механизми меъёрий ҳужжатларда ўз аксини топмаган. Шунингдек, касбий таълимдан манфаатдор қатламларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш илмий асосланмаганлиги учун бу манфаат қониқарсиз авҳолда сақланиб келмоқда. Биз олиб бораётган илмий изланишларимизнинг асосий мақсади, таълимдан манфаатдор қатламларнинг манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлган, давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларини рўёбга чиқаришни илмий асослаб бераоладиган таълимнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларининг янги авлодини яратиш ҳисобланади.

Олий таълим тизимида таълим жараёни асосан ўқув дастур ва режалари асосида ташкил қилинади ва бошқарилади. Ўқув дастурлар таълим сифати ва мазмунини белгиловчи асосий меъёрий ҳужжат ҳисобланади. Демак, ушбу меъёрий ҳужжатлар давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозорининг талабларини тўлиқ қамраб олган ҳолда ишлаб чиқиши зарурий шартдир [1]. Агар таълим меъёрий ҳужжатлари давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига мос бўлмаса, демак, ушбу ҳужжатлар асосида ўқитилаётган мутахассислар ҳам унинг талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Таълим турининг мақсад ва вазифаларини таълим меъёрий ҳужжатлари тўлиқ қамраб олгандагина, белгиланган мақсадларга эришиш мумкин бўлади. Узоқ йиллар давомида таълим жараёнида фойдаланиб келинаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишнинг илмий асосланган методлари мавжуд эмаслиги таълимдан манфаатдор қатламларнинг манфаатларини ҳимоя қилинишини илмий асослаб беришга қодир эмас. Демак, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар таълим турига белгиланган вазифалар ижросини таъминлай олиши аниқ эмас, яъни ушбу ҳужжатлар бугунги меҳнат бозори талаблари даражасида кадрлар тайёрлаш мумкинлигини тўлиқ асослаб бера олмайди, деган хулоса шаклланади. Олий таълим тури олдига белгиланган мақсад ва вазифалар аниқ, бугунги меҳнат бозори талабларига мос, рақобатбардош юқори малакали мутахассис, ватан ҳамда эл-юрт равнақи учун фидоий ва жасур, ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялашдан иборат. Ушбу белгиланган вазифаларнинг тўлиқ ижросини таъминлаш илмий асосланган бўлиши шарт, лекин бундай илмий асос мукаммал эмас. Шунинг учун биз олий таълим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини батафсил ўрганишга қарор қилдик.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида, бугунги кунда олий таълим тизимида фойдаланилаётган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар индукция методида ишлаб чиқилганлиги аниқланди. Ушбу методда ишлаб чиқилган ўқув режа ва дастурларда билим, кўникма ва малакаларни умумийлик ёндашувида ўзлаштиришга қаратилган. Бундай тартибда ишлаб чиқилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар таълим жараёни меҳнат бозори талаблари билан узвийлигини тўлиқ таъминлаш имкониятини бермайди ҳамда талабаларнинг ўзлаштириш сифатига салбий таъсир кўрсатади. Олиб борилган изланишлар шуни кўрсатдики, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни индукция методида эмас, балки дедукция методида ишлаб чиқиши белгиланган мақсадларга мувофиқ эканлигини аниқланди. Дедукция методи якка тартибдаги касбий таълимнинг хусусий мақсадларга эришиш орқали меҳнат бозорининг умумий мақсадларга эришишига асосланган бўлади.

Меҳнат бозорида ҳар бир касбий йўналиш бир неча фаолият турини қамраб олади. Демак, ўқув дастурларни касбий фанлари бўйича эмас, балки фаолият турлари бўйича яъни дедукция методида ишлаб чиқиши меҳнат бозори билан таълим бозорининг ўзаро узвий боғлиқлиги таъминланади [2-3]. Фанлар бўйича ишлаб чиқилаётган ўқув дастурлари касбий фаолият турларига нисбатан тартиблашмаган ҳолда таълим жараёнининг ташкил этилиши, тингловчиларнинг ҳар бир фаолият турларига доир билимларни тўлиқ модул сифатида ўзлаштиришига салбий таъсир кўрсатмоқда. Умумий мақсадларни кўзлаб, фанлар бўйича индукция методида ишлаб чиқилган ўқув дастурлари

ягона ўқув режасига жойлаштирилган. Бундай ўқув режа ва дастурларда белгиланган билимлар меҳнат бозори талаблари билан узвий эмаслигини юзага келтирмоқда. Касбий таълимда билимлар **узвийлиги** – бу нисбий тушунча бўлиб, яъни меҳнат бозорида муайян касбий йўналиш бўйича самарали фаолият олиб бориш учун зарур бўлган билимлар кетма-кетлиги ҳамда тартиблашувининг касбга ўқитиш жараёни билан мос келишидир.

Бугунги кунда олий таълим тизимида талабаларнинг билим сифатининг меҳнат бозори талабларига тўлиқ жавоб бермаслигининг асосий сабаби ўқув режа ва дастурлар меҳнат бозорида фаолият олиб бориш учун зарур бўлган билимлар билан тўлиқ узвийлиги мавжуд эмаслигидадир [3]. Ўқув режа ва дастурлар белгиланган мақсадларни амалга ошириши учун меҳнат бозори талаб этадиган билимлар кетма-кетлиги тартиблашган механизмга эга бўлмаса, бундай тартибда ўқув жараёнини ташкил қилиниши талабаларнинг ўзлаштиришларига салбий таъсир қилади. Чунки, тингловчилар муайян таълим муддати давомида қандай билимларни нима учун ўзлаштириётганларини тасаввур қилолмайдилар. Бундай тартибдаги ўзлаштириш уларнинг билимларга бўлган қизиқишларини таълим жараёнида сўндириб боради. Касбий фанлар бўйича ишлаб чиқилган ўқув дастурларини меҳнат бозори талабларига мос ҳолда ишлаб чиқиш жуда ҳам мушкул ёки тўлиқ бажариш имконияти йўқ. Нима учун деган савол туғилиши табиий, сабаби шундан иборатки бир касбий фан меҳнат бозорида муайян бир технологик жараёни тўлиқ қамраб олиши мумкин эмас, бу технологик жараёни бир неча фанлар қамраб олади. Бу фанларни ўзлаштириш учун ўқув дастурларини ишлаб чиқишда ягона бир технологик жараёнларни яхлит қамраб олиш жуда ҳам мушкул ҳисобланади. Қолаверса бир бутун жараёни турли фанлар билимлари таркибида бўлиши ва турли вақтларда уларни ўзлаштириш ушбу технологик жараён тўғрисида яхлит билимларнинг талабалар онгида шаклланишига имкон бермайди. Бундай тартибда касбий таълим жараёнини ташкил қилиш талабаларнинг ўзлаштиришларига салбий таъсир этиб, уларнинг қизиқишларини ҳамда билимларга бўлган эҳтиёжларини сусайтириб боради.

Бугунги талабалар, амалдаги меъёрий ҳужжатлар асосида фанларни параллел равишда ўзлаштиришлари вақтининг кўп давомийлиги ҳамда билимлар йўналишининг турли хиллиги, уларнинг аниқ мақсадни кўра олмасликлари билим олишга қизиқишларига салбий таъсир этиб, улар мутахассис сифатида шаклланиб бораётганларини сезмайдилар. Шунинг учун уларнинг бўлажак касбларига бўлган қизиқишлари, билим олишга интилишлари пассив ҳолатда эканлиги намоён бўлиб бормоқда. Хулоса шундан иборатки, касбий ва мутахассислик фанларини ўзлаштириш орқали мутахассислар тайёрлаш услубидан воз кечиш, унинг ўрнига ҳар бир фаолият турлари бўйича ишлаб чиқилган ўқув дастурлари орқали мутахассис кадрлар тайёрлашни танлаш таълим сифатини меҳнат бозори талаблари даражасига кўтаришга имкон беради. Касбий ва мутахассислик фанлари бўйича ишлаб чиқилган ўқув дастурлари фанларнинг хусусий мақсадларини амалга оширишга хизмат қилади, лекин фанларнинг хусусий мақсадлари меҳнат бозорининг умумий мақсадларини тўлиқ амалга оширолмайди. Шунинг учун индукция услубидан, таълим жараёнини дедукция услубида ташкил қилишга ўтишимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Меҳнат бозори талаблари асосида кадрлар тайёрлашга эришиш учун меҳнат бозори талаблари бирламчи функцияни бажариши, яъни ўқув дастурлар касбий фанлар бўйича эмас, балки фаолият турлари бўйича ишлаб чиқилиши таълим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини ишлаб чиқишда асос бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир фаолият тури бўйича билим, кўникма ва малакалар меҳнат бозори талаблари асосида ва бу талабаларни тўлиқ қамраб олган ўқув дастурлари ишлаб чиқилиши давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига мос келади. Ушбу ёндошув таълимда меҳнат бозорининг талаблари бирламчи функция сифатида таълим меъёрий ҳужжатларида жой олишига имконият яратади. Бугунги кунда бирламчи функцияни касбий фанлар бўйича ишлаб чиқилган ўқув режа ва

дастурлар эгаллаб келмоқда. Шунинг учун меҳнат бозори талаблари асосида кадрлар тайёрлаш жараёни қийин кечмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, олий таълим тизимида таълимдан манфаатдор барча объект ва субъектлар манфаатларини ҳимоя қилиш механизми таълим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини ишлаб чиқишда илмий асосланган бўлиши асосий бирламчи вазифа ҳисобланади. Йиллар давомида касбий таълим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини янги авлодини яратиш борасида олиб борилган тадқиқотлар хулосаси асосида муаллифларда қуйидаги фалсафий қараш шаклланди – *“Жамиятда бирор-бир ижтимоий ёки иқтисодий соҳа бугунги кун талабларига жавоб бермаётган бўлса, сабабини шу соҳада фаолият олиб бораётган инсонлардан эмас, балки меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан излаш керак”*.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Рахматуллаев М. Р. Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида касбий таълим узлуксизлиги ва узвийлигини таъминлашда илмий муаммолар // Журнал: Таълим технологиялари. 2005. №2. 4-6 бетлар.
2. Рахматуллаев М.Р. К вопросу о научно-методических проблемах разработки нормативных документов высшего образования // Международная конференция – Пути повышения качества воспитательной работы в образовательных учреждениях: Тезисы докладов. Рязань. 2008. С. 334-335.
3. Рахматуллаев М.Р., Мелков А.В. К вопросу о механизмах разработки нормативно-правовой документации системы профессионального образования в Российской Федерации // Межвузовский научно-методическая конференция: Тезисы докладов. Рязань. 2009. С. 122-124.

УДК: 341.01

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА СТАТУСА НЕПРИЗНАННЫХ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Абирбек Саурык Темирланович

Докторант второго курса Высшей школы права

АО «Университет КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева»

Научный руководитель – Ешнйязов Нуржан Сергалиевич, Ph.D.

Нур-Султан, Казахстан

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы касательно статуса непризнанных государств в международном праве. Данная статья демонстрирует происхождение, а также возможность решения проблем, связанной со статусом непризнанных государств при помощи норм международного права. В заключении данной статьи предлагаются свод рекомендаций, которые способствуют правильному определению статуса непризнанных территории в международном праве для дальнейшего исследования.

Ключевые слова: непризнанные государства, международное признание, декларативная теория, конститутивная теория, самопровозглашенные государства, международная правосубъектность.

Введение

Актуальность данной проблемы заключается в неопределенном статусе непризнанных территорий со стороны международного сообщества. Хотелось бы отметить, что на сегодняшний день в мире существуют немало различных этнических образований, претендующие на суверенитет. К тому же есть территории, которые провозгласили свою независимость, такие как Силенд, Приднестровье, Республика Абхазия, Республика Южная Осетия, Косово, Тайвань, Эритрея, Республика Сомалиленд. Проблемы данных государств являются в непризнании их статуса со стороны других государств. Независимо от неурегулированных пробелов со стороны международного сообщества, эти страны продолжают существовать как полноценные государства за исключением некоторых деталей необходимых для функционирования в качестве субъекта международного права. Не признанность этих субъектов заключается в том, что они не обладают всеми признаками полно-функционирующего государства и не имеют признания со стороны других государств. Нерешенный характер данного явления рождает некие последствия для непризнанных государств в плане установления международных связей с мировым сообществом.

Учитывая выше предусмотренные обстоятельства, целью данной статьи является: изложение природы происхождения проблемы, теоретический и практический анализ, а также вывод рекомендации по решению этой проблемы, применяя существующие инструменты международного права.

I. Феномен под названием «непризнанные государства»

Происхождение феномена «непризнанные государства»ⁱ берет свое начало с появления территорий с непризнанным международным титулом в мировом сообществе. Несмотря на их неопределенный статус на международном уровне, данные территории вполне проявляют все необходимые признаки государства. Необходимо отметить, что за последние годы на политической карте число различных образований, которые претендуют на суверенитет, уже достигают до 200ⁱⁱ. Единственным ограничением данных образований является отсутствие признания со стороны международного сообщества.

В научном сообществе активно обсуждаются политические и правовые аспекты таких вопросов, как момент возникновения государства как субъекта международного права, признание государства как субъекта международного права лишь несколькими государствами, а также влияние такого частичного признания на статус этих государств.

Возникновение таких объединений происходит по самым различным обстоятельствам. Бывают и такие появления как Княжество Силендⁱⁱⁱ, которые образовались в очень странных условиях. В дополнение к этому, очень интересная ситуация происходит вокруг статуса Тайваня, которое де-юре является частью территории Китая. Несмотря на то, что Тайвань представляет собой негосударственное территориальное образование, оно свободно вступает в международные сношения с другими государствами^{iv}.

Не учитывая разные обстоятельства появления данных государств, важно признать их существование в современном мире. В связи с этим возникают самые разные проблемы правового характера в международных отношениях. Порой не признанность этих государств лишает их самых важных аспектов в международных делах, такие как в участии международного законодательства или же отсутствие признания актов этих образований правового характера в иностранных юрисдикционных судах^v.

II. Институт признания в международном праве

В международном праве существуют две теорий признания субъектов международного права: конститутивная и декларативная^{vi}.

Согласно конститутивной теории, для того чтобы быть полноправным субъектом международного права необходимо признание со стороны международного сообщества. Другими словами, без признания мирового сообщества, вновь созданное государство не

имеет право претендовать на полный спектр функционирования в качестве государства. Сторонники декларативной теории, утверждают иначе. По их мнению, для того чтобы быть государством, достаточно провозглашение о создании государства самим государством.

Опираясь на две эти фундаментальные основы признания государств в международном праве, можно сделать вывод, что в основном проблемы непризнания исходят из двух сторон: непризнанные государства исходят из декларативной теории, в то время как мировое сообщество придерживается позицию конститутивной теории^{vii}. Здесь можно прийти к тому, что столкновение этих двух теории и создают проблему касательно не признанности государства.

Одним из больших примеров можно выделить ситуацию вокруг Косово^{viii}, где мировое сообщество разделилось в признании данного созданного государства. По данному делу, Международный суд ООН в своем консультативном заключении о правомерности провозглашения независимости Косово, пришел к выводу, что декларация независимости Косово не нарушает международное право. Данное заключение не имеет обязательной силы, но способствует сделать вывод, что заключение Международного суда ООН дало возможность к правомерному существованию вновь созданных образований. К сожалению, данное заключение не решило проблему окончательно, поскольку часть государств были категорически против одностороннего провозглашения независимости Косово.

Учитывая вышеизложенное, важно отметить о наличии 3 видов признания государств в международном праве: *de-jure*, *de-facto* и *ad-hoc*. То есть государства, которые отказываются признать Косово *de-jure*, так или иначе они будут вынуждены признать ее *de-facto* или *ad-hoc*. Потому что кроме дипломатических сношений есть ряд других направлений, где государство может вполне взаимодействовать и строить отношения.

Международное право сформировалось так, что оно учитывает моменты сношения полноценных государств и непризнанных государств. Это можно увидеть по двум теориям, которые противоположны к друг другу и по видам признания, где предусматриваются другие виды признания кроме *de-jure*.

Констатируя вышесказанные слова, теория международного права не дает конкретных решения по не признанности государств. Это означает, что международное право дает право на существование непризнанных государств, при этом не решая проблему коренным образом.

III. Признаки государства в международном праве

В Конвенции Монтевидео о правах и обязанностях государств^{ix}, предусматриваются четыре признака, которыми государство должно обладать, как субъект международного права: постоянное население, определенная территория, правительство и способность к вступлению в отношения с другими государствами.

При помощи данных признаков можно синтезировать вопрос, являются те или другие объединения государствами. Обладания этими четырьмя критериями – это первый шаг становления государством. Признак способности в вступлению к международным отношениям истекает из конститутивной теории, что включает в себе признания данного государства со стороны других государств.

Теперь при помощи этих инструментов международного права можно анализировать возможность становления непризнанных государств в полноценные государства или же выявить те или иные обстоятельства, которые не дают возможности стать полноценным государством.

Таблица 1.

Государства	Население	Территория	Правительства	Меж. сношения

Признаки				
Приднестровье^x	555,5 тыс.	4,2 тыс. квм	Президентская республика	Не признан. Торговый партнеры: США, РФ, Молдава.
Абхазия^{xi}	320 тыс.	8,7 тыс. квм	Президентская республика	Признали: Россия, Никарагуа, Венесуэла, Науру, Сирия.
Южная Осетия^{xii}	80 тыс.	3,2 -3,9 тыс. квм	Унитарная президентская республика	Признали: Россия, Никарагуа, Венесуэла, Науру, Тувалу, Сирия.
Косово^{xiii}	1907, 5 тыс.	10,8 тыс. квм	Парламентская республика	Признали 113 государства членов ООН (также Палестина).
Тайвань^{xiv}	22,7 тыс.	36 тыс. квм	Президентская республика	Признали 26 государства членов ООН.
Турецкая Республика Северного Кипра^{xv}	150 тыс.	3,4 тыс. квм	Унитарная президентская республика	Признала: Турция.
Нагорный Карабах^{xvi}	Неизвестно	4,4 тыс. квм	Президентская республика	Не признан. Торговый партнеры: Армения, РФ,
Республика Сомалиленд^{xvii}	1,5 тыс.4	Неизвестно	Парламентская республика	Не признан. Гуманитарная помощь: ЕС (Италия).
Эритрея^{xviii}	4,1 тыс.	121,3 тыс. квм	Президентская республика	Признали: Эфиопия, Судан, США, Италия, Германия, ОАЭ, Йемен,

Согласно информации в таблице 1, можно сделать вывод что все непризнанные государства обладают всеми четырьмя признаками государства согласно Конвенции Монтевидео. Признаки способности к вступлению в отношения с другими государствами также присутствует частично в каждом непризнанном государстве. Исходя из этого, можно предположить, что все выше предусмотренные государства имеют право быть полноценными государствами по смыслу Конвенции Монтевидео. К сожалению, непризнание со стороны всех государств не дает непризнанным государствам развивать дипломатические, торговые и иные отношения в полной мере для того, чтобы быть в списке развивающихся стран. Необходимо признать, что в теории непризнанные государства могут быть государствами, но в практическом плане без признания международного сообщества, они лишаются всех привилегий полноценного государства. Таким образом, признание играет огромную роль в данном вопросе.

Заключение

Синтезируя все предусмотренные анализы выше можно сделать следующие выводы: в международном праве не существуют запретов на существование непризнанных государств; и непризнанные государства, перечисленные в таблице 1, могут быть полноценными государствами по смыслу Конвенции Монтевидео.

Безусловно, что проблематика касательно статуса непризнанных государств в международном праве не может решиться коренным образом с существующими нормами международного права, поскольку международное право само дает право на существование таких образований. Вопрос касательно статуса непризнанных государств

будет всегда иметь актуальный характер, поскольку в этих образованиях живут обычные люди, которые также, как и в развитых странах, имеют права человека. Очень важно установить статус непризнанных государств в международном праве для разрешения вопросов в сфере частного права, которые напрямую связаны с защитой прав человека. Можно предложить появления некоего статуса «квази-государства», что будет ознаменоваться мостом между непризнанными и признанными государствами. Данный временный статус будет переходящим статусом и будет находится под особым контролем у международного сообщества на уровне ООН.

Как было ранее отмечено, данный вопрос требуют дальнейшего исследования для того, чтобы найти временные решения по статусу этих образований. Данная статья была попыткой для того, чтобы показать возможность становления непризнанных государств в качестве полноценными государствами.

Список использованных источников

-
- ⁱ Grossman A. Nationality and the Unrecognised State //The International and Comparative Law Quarterly. 2001. Vol. 50, N 4. P. 849–876;
- ⁱⁱ Ванюков Д.А., Веселовский С.П., Непризнанные государства, Москва, 2011. С.2;
- ⁱⁱⁱ Дауленов М., К проблеме определения международно-правового статуса «Княжества Силенд», Право и государство, №2 (59), 2013;
- ^{iv} Chung C. International law and The extraordinary Interaction between the People's republic of china and the republic of china on Taiwan. 19 Ind. Int'l & Comp. L. Rev. P.233;
- ^v Erasmus G. Criteria for determining statehood: John Dugard's Recognition and the United Nations // South African Journal on Human Rights. 1988. Vol. 4, N 2. P.207;
- ^{vi} Caspersen N., Stansfield G. Unrecognized States in the International System. Routledge, 2012. С. 130;
- ^{vii} Ryngaert C. Recognition of States: International Law or Realpolitik? The Practice of Recognition in the Wake of Kosovo, South Ossetia, and Abkhazia, Leiden Journal of International Law, 24 (2011), P. 467-490
- ^{viii} Консультативное заключение МС ООН от 22 июля 2010 года «Соответствие одностороннего провозглашения независимости Косово нормам международного права»;
- ^{ix} Статья 1 Конвенции Монтевидео правах и обязанностях государств от 1933 года;
- ^x Borgen C. Thawing a Frozen Conflict: Legal Aspects of the Separatist Crisis in Moldova: A Report from the Association of the Bar of the City of New York. St. John's Legal Studies Research Paper No. 06-0045; Record of the Association of the Bar of the City of New York, Vol. 61, 2006;
- ^{xi} Bagdasaryan S., Petrova S., The Republic of Abkhazia as an Unrecognized State, Russian Law Journal, Volume 5, Issue 1, 2017;
- ^{xii} Popescu N. Europe's Unrecognised Neighbours: The EU in Abkhazia and South Ossetia. Centre for European Policy Studies, 2007;
- ^{xiii} Caspersen N., The Pursuit of International Recognition After Kosovo, Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations, Volume 21, Issue 3, 2015;
- ^{xiv} Hsieh P.L. An Unrecognized State in Foreign and International Courts: The Case of the Republic of China on Taiwan // Michigan Journal of International Law. 2007. Vol. 28, N 4. P. 765–814;
- ^{xv} Статья: Европа, США, Турция и Азербайджан признают "непризнанную" Турецкую республику Северного Кипра, <https://regnum.ru/news/polit/708006.html>;
- ^{xvi} Статья: Нагорный Карабах: рискуя войной, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/141452/#s3>;
- ^{xvii} Fenwick T. The Seychelles-Somaliland Prisoner Transfer Agreement: a case of implicit recognition? African Journal of International and Comparative Law, A.J.I.C.L. 2019, 27(3), P.400-425;
- ^{xviii} Шауро Э. Политика, экономика. Региональная безопасность. Эритрея Хрупкий мир. // Азия и Африка сегодня, 2002-10-01AIA-No. 010, стр. 41-45.

УДК 342

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРИНЦИПОВ ПРАВОСУДИЯ

Байжанова К.У.

*Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
(Алматы, Казахстан)*

Аннотация: Конституция Республики Казахстан устанавливает основные принципы правосудия, которыми должны руководствоваться судьи при применении законов. Поэтому конституционные принципы правосудия являются основополагающими принципами в практике применения законов.

Ключевые слова: принципы права, презумпция, законность, гуманность, норма права.

Конституция Республики Казахстан устанавливает основные принципы правосудия, которыми должны руководствоваться судьи при применении законов:

- 1) лицо считается невиновным в совершении преступления, пока его виновность не будет признана вступившим в законную силу приговором суда;
- 2) никто не может быть подвергнут повторно уголовной или административной ответственности за одно и то же правонарушение;
- 3) никому не может быть без его согласия изменена подсудность, предусмотренная для него законом;
- 4) в суде каждый имеет право быть заслушанным;
- 5) законы, устанавливающие или усиливающие ответственность, возлагающие новые обязанности на граждан или ухудшающие их положение, обратной силы не имеют. Если после совершения правонарушения ответственность за него законом отменена или смягчена, применяется новый закон;
- 6) обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность;
- 7) никто не обязан давать показания против самого себя, супруга (супруги) и близких родственников, круг которых определяется законом. Священнослужители не обязаны свидетельствовать против доверившихся им на исповеди;
- 8) любые сомнения в виновности лица толкуются в пользу обвиняемого;
- 9) не имеют юридической силы доказательства, полученные незаконным способом. Никто не может быть осужден лишь на основе его собственного признания;
- 10) применение уголовного закона по аналогии не допускается.

1. Лицо считается невиновным в совершении преступления, пока его виновность не будет признана вступившим в законную силу приговором суда. Это означает, что лицо, привлеченное к уголовной ответственности, не считается преступником до тех пор, пока не вступит в законную силу решение суда. Это презумпция невиновности, признанная в уголовном законодательстве демократических государств. В Конституции такой принцип, как правило, не закрепляется. Указание на этот принцип в Конституциях Республики Казахстан 1993 г. и 1995 г. может быть объяснено главным образом тем, что в годы Советской власти презумпция невиновности, хотя и признавалась уголовным законом, практически не реализовывалась, что трагически отражалось на судьбах людей.

Особенностью данного принципа судопроизводства является его взаимосвязь с иными конституционными принципами судебного правоприменения: обвиняемый не

обязан доказывать свою невиновность и любые сомнения в виновности лица толкуются в пользу обвиняемого.

Обвинительный приговор не может основываться на предположениях и принимается при условии, если в ходе судебного разбирательства виновность подсудимого в совершении преступления доказана. Презумпция невиновности, отвергая обвинительный уклон во всех формах его проявления, освобождает обвиняемого от обязанности доказывать невиновность. Обязанность доказывания виновности лица в совершении преступления возлагается законом на обвинителя.

2. Лицо, совершившее одно правонарушение, не может быть подвергнуто наказанию дважды.

Этот принцип применяется ко всем противоправным действиям. Если человек совершил преступление, суд может применять только одно наказание. То же самое за одно административное правонарушение может быть применено одно административное взыскание. Этот принцип также имеет «исторические корни». За действительные или мнимые преступления люди в недалеком прошлом наказывались неоднократно, даже преследовались всю жизнь.

«Никто не должен быть вторично судим или наказан за преступление, за которое он уже был окончательно осужден или оправдан в соответствии с законом или уголовно-процессуальным законодательством каждой страны», так гласит Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (п. 7 ст. 14 принят Резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года, ратифицирован Законом Республики Казахстан 21 ноября 2005 года № 87-III).

В Казахстане этот принцип правосудия, распространяясь на сферу административно-правовых отношений, имеет некоторые особенности законодательного воплощения, учитываемые в судебной практике. К примеру, не допускается повторность учета одних и тех же обстоятельств совершенного преступления при назначении наказания. В этих целях установлено, что если отягчающее обстоятельство предусмотрено соответствующей статьей Особенной части УК РК в качестве признака преступления, то оно не может повторно учитываться как обстоятельство, отягчающее ответственность и наказание.

3. Никому не может быть без его согласия изменена подсудность, предусмотренная для него законом. Этот принцип послужил основой для внесения изменения в существующее уголовно-процессуальное законодательство. В Уголовно-процессуальном кодексе Казахской ССР существовало правило, согласно которому суд второй инстанции мог взять на свое рассмотрение дело, по которому дважды отменялся приговор суда первой инстанции. Конституция вносит в это правило существенную поправку в пользу подсудимого. Изменение подсудности зависит от желания привлекаемого к суду.

Как отмечено в Постановлении Конституционного Совета от 6 марта 1997 года № 3 определение подсудности для разной категории дел процессуальным законом учитывает специфическую особенность, сложность, общественную значимость дел, необходимость обеспечения быстрого и эффективного их разрешения. Изменение подсудности дел, предусмотренных для них Уголовно-процессуальным или Гражданско-процессуальным кодексами, на основании данного конституционного положения без согласия сторон по делу не допускается. Это вытекает из содержания Конституции, устанавливающей прямое действие конституционных норм и их приоритета, поэтому случаи определения лицу и его делу подсудности, не совпадающей с той, которая для него предусмотрена законом, при отсутствии на это согласия, следует рассматривать как нарушение конституционной нормы.

Признание права лица на рассмотрение его дела в суде, к подсудности которого оно отнесено законом, является одной из гарантий не только права на судебную защиту и беспрепятственного доступа к правосудию, но и одним из проявлений равенства каждого перед законом и судом.

4. В суде каждый имеет право быть выслушанным. Это общепризнанный принцип демократического правосудия. Суд - не карательный орган, а орган, призванный установить истину, а также справедливо решить этот вопрос. А это возможно, если каждый участвующий в судебном процессе имеет возможность высказаться в полной мере. Это конституционное право участника судебного процесса.

Право каждого быть выслушанным в суде предопределено осуществлением судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон, поскольку в судебном процессе на основе равных возможностей его участников создаются оптимальные условия для установления истины по делу и, в конечном счете, для принятия обоснованного судебного решения.

Процессуальное законодательство обязывает суд создавать необходимые условия для реализации прав и обязанностей сторон на полное и объективное исследование обстоятельств дела, разъяснять лицам, участвующим в деле, их права и обязанности, предупреждать о последствиях совершения процессуальных действий, а в отдельных, предусмотренных законом, случаях, оказывать им содействие в осуществлении прав.

На реализацию данной конституционной нормы направлены, в частности, требования закона об обеспечении языка судопроизводства, в соответствии с которыми участвующие в процессе лица имеют право на изъяснение на родном или другом языке, на бесплатный перевод материалов дела и безвозмездное пользование услугами переводчика.

Участники судопроизводства наделены равными возможностями отстаивать свою позицию, а решение суда должно основываться лишь на тех доказательствах, в исследовании которых на равных основаниях принимала участие каждая из сторон.

5. В Конституции установлено, что в определенных случаях законы не имеют обратной силы. Обратной силы не имеют законы: а) устанавливающие или усиливающие ответственность; б) возлагающие новые обязанности на граждан; в) ухудшающие положение граждан. Этот принцип доводится до логического конца. Если после совершения человеком правонарушения закон отменяется или смягчается ответственность за правонарушение, применяется новый закон.

6. Обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность. Этот принцип вытекает из презумпции невиновности. Если человек привлекается к юридической ответственности, то наличие его вины должен доказывать соответствующий орган. Но это не означает, что человек может быть безразличным к своей судьбе. Он не обязан, но имеет право всеми законными средствами доказывать свою невиновность.

Гарантиями реализации конституционного положения о том, что «обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность» является, во-первых, то, что обязанность доказывания предъявленного обвинения возлагается на обвинителя. В судебном процессе сторона обвинения должна быть обязательно представлена при рассмотрении каждого уголовного дела в лице государственного либо частного обвинителя.

Во-вторых, рассматривающий уголовное дело суд, сохраняя объективность и беспристрастность, призван создавать сторонам обвинения и защиты оптимальные условия для реализации их прав на всестороннее и полное исследование обстоятельств дела. Вместе с тем предусмотрено, что суд не связан мнением указанных сторон и вправе по собственной инициативе принимать необходимые меры для установления истины по делу.

7. Весьма гуманным является принцип, согласно которому человек не обязан давать показания против самого себя. В средневековье, да и в советское время показания самого подсудимого считались «царицей» доказательства. Поэтому такое показание выбивали любыми, даже изуверскими способами. Теперь человек может признать добровольно свою вину; но не обязан давать показания против самого себя. Гарантией этого принципа является конституционное положение о том, что одного признания недостаточно для наказания. Гуманным является и конституционное положение о том, что человек не обязан давать показания против супруга (супруги) и близких родственников. Нам памятно время, когда поощрялись показания против родителей, супругов и других родственников. Такие действия считались даже героическими. В Конституции также предусмотрено, что священнослужители не обязаны свидетельствовать против доверившихся им на исповеди.

Возможность отказа священнослужителя от дачи свидетельских показаний против лица, доверившегося на исповеди, является свидетельством признания законодателем незыблемости норм общественной морали и общечеловеческих ценностей, выраженных в религиозных канонах делу.

8. Важным принципом правосудия является толкование любых сомнений в виновности лица в пользу подсудимого. Этот принцип направлен против акций следствия, которое, не имея достаточных доказательств вины обвиняемых, тем не менее иногда стремится предать подозреваемых суду и добиться осуждения.

Обвинительный приговор не может быть основан на предположениях и должен быть подтвержден совокупностью достоверных доказательств. При этом неустранимые сомнения в виновности обвиняемого должны толковаться в его пользу. В пользу обвиняемого разрешаются и сомнения, возникающие при применении уголовного и уголовно-процессуального законодательства. Иначе говоря, суд не вправе вынести обвинительный приговор, основанный на предположениях, если не проверены и не оценены все доводы в защиту подсудимого, не устранены все сомнения в его виновности. Более того, если принятыми мерами сомнения не могут быть устранены, то они толкуются в пользу подсудимого.

Норма уголовно-процессуального законодательства о толковании любого сомнения в пользу обвиняемого относится только к тем сомнениям, которые не могли быть устранены органом, ведущим уголовный процесс, после принятия всех предусмотренных для этого законом мер. Сомнения признаются неустранимыми в тех случаях, когда все способы собирания дополнительных доказательств полностью исчерпаны, а собранные по делу доказательства не позволяют сделать однозначный вывод о виновности либо невиновности лица.

9. Конституционным принципом является непридание юридической силы доказательствам, полученным незаконным путем. Главные незаконные способы добывания доказательства указаны в Конституции. В статье 17 Конституции Республики Казахстан сказано, что достоинство человека неприкосновенно. Незаконными являются доказательства, полученные путем унижения человеческого достоинства. Никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому обращению. Доказательства признаются полученными с нарушением закона, если при их собирании и закреплении были нарушены гарантированные Конституцией права человека и гражданина, а также установленный процессуальным законодательством порядок их собирания, закрепления, если такие действия совершены ненадлежащим образом.

Конституционная норма о том, что никто не может быть осужден лишь на основе его собственного признания, означает, что признание лицом своей вины не может быть положено в основу обвинительного приговора суда, если оно не содержит сведений о

конкретных обстоятельствах совершения преступления, подтвержденных совокупностью собранных по делу доказательств.

10. Конституция не допускает применения уголовного закона по аналогии. Это означает, что если в законе деяние, совершенное человеком, не считается преступлением, то нельзя применять к этому деянию закон, предусматривающий уголовную ответственность за внешне схожее деяние. Если сказать кратко, нет преступления, если оно не предусмотрено законом.

Аналогия закона, как и аналогия права, возможна в гражданско-правовой сфере общественных отношений. В случае отсутствия норм права, регулирующих спорное правоотношение, суд применяет нормы права, регулирующие сходные отношения, а при отсутствии таких норм разрешает спор, исходя из общих начал и смысла гражданского законодательства.

Преодоление пробелов в уголовном законодательстве не допускается, следовательно, преступным может считаться только то деяние, которое указано в качестве такового в УК РК. Установление запрета на применение уголовного закона по аналогии следует из содержания понятия преступления, в котором акцентируется внимание на общественной опасности деяния запрещаемого уголовным законом. Восполнение пробелов в уголовно-правовой сфере регулирования общественных отношений возможно лишь в форме законотворчества, то есть посредством принятия закона, а также внесения в него в установленном порядке последующих изменений и дополнений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. М.: Наука, 2004. – 447с.
2. Спасов Б. Закон и его толкование. М.: Наука, 2005. – 273с.
3. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права. Казань: изд-во КГУ, 2001. – 520с.
4. Конституция РК.
5. Гражданский Кодекс РК.
6. Уголовный Кодекс РК.
7. Уголовно-процессуальный Кодекс РК.

ӘОЖ: 343.7

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША ДӘЛЕЛДЕУДЕ ҒЫЛЫМИ–ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Нурбекова Ботакөз Габитовна

магистрант

Шекербекова М.С

университет доценті

Аймақтық әлеуметтік –инновациялық университеті,

Шымкент қ, Қазақстан

Резюме

Сопоставимость действительности по Уголовно-процессуальному праву предопределяется ограниченностью познания исторического, экономического, социального характера, однако, если истина объективна, то элементами абсолютного знания любой относительной реальности

являются. В этой статье было рассмотрено принципиально важное для теории доказательств решение вопроса о характере действительности, достигаемой в уголовном судопроизводстве.

Summary

The comparability of reality in Criminal procedure law is determined by the limited knowledge of historical, economic, and social character, but if the truth is objective, the elements of absolute knowledge of any relative reality are. In this article, the solution of the question of the nature of reality achieved in criminal proceedings, which is fundamentally important for the theory of evidence, was considered

Ғылым мен техниканың дамуы өмірдің барлық салалары мен адам қызметіне, оның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізуге өзінің оң ықпалын тигізуде. Сонымен бірге А.Эксархопуло атап өткеніндей, "оң тенденция белгілі бір қиыншылықтарға кездесуде, оған, атап айтқанда, ғылыми-техникалық құралдарды құқықтық регламенттерде қылмысқа қарсы күресте іс жүзінде қолданудан едәуір кейіндеп қалғаны да жатады"[1,89 б.].

Әңгіме тақырыбына қатысты заңның осы заманғы жай-күйі мұндай пайымдаудың дұрыстығына көз жеткізеді, дегенмен бір қарағанда мұндай нормалардың мол болуы мазмұнының байлығын байқатса керек.

Мәселен, ҚІЖК дәлелдеуде ғылыми-техникалық құралдарды қолдануды төмендегідей сипатта регламенттейді:

- кино, фото материалдар, видео, дыбыс-бейне жазбалар, - материалдық объектіде арнайы құралдармен тыңдалған әңгімелердің фонограммалары (үн таспасы) дәлелдемелер ретінде танылады;

-іс үшін елеулі маңызы бар мән-жайларды анықтау қажет болған жағдайларда (ғылыми, техникалық немесе басқа да таным қажет болса) сараптама тағайындалады;

-тергеу іс-қимылын жүргізу кезінде немесе сот талқылауы уақытында маман шақырылуы мүмкін, ол өзінің арнайы білімі мен дағдыларын пайдалана отырып, дәлелдемелерді табуға, бекітуге және жәрдем көрсетеді, дәлелдемелерді табуға, бекітуге және алып қоюға байланысты мән-жайларға уәкілетті адамдардың назарын аударады, өзі орындайтын іс-қимылдар жөнінде түсінік береді. Бұл орайда маман ретінде анықтау органдарының оперативтік-техникалық бөлімшелерінің мамандары көмекке келеді;

-кино-сурет түсірілім, видео-аудио жазбалар жолымен алынған іс жүзіндегі деректер дәлелдеме ретінде танылады, бұл орайда осы деректердің дұрыстығы белгіленген тәртіппен тексеріледі;

-телефонмен сөйлесуді және өзге де әңгімелесулерді тыңдаудың ерекше процессуалдық тәртібі көзделеді;

-орындалуы үшін ғылыми-техникалық құралдар пайдаланылған фотонегативтер мен суреттерді, киноленталарды, диапозитивтерді, жауап алудың фонограммасын және т.т. тергеу ісі хаттамасына тіркеу тәртібі;

-жауап алу кезінде үн жазуды пайдалану тәртібі;

-тергеу сараптамасы оқиға болған орынды қарауды жүргізген кезде өлшеуді, суретке түсіруді, киноға түсіруді және т.б. шараларды өткізу.

Дәлелдеу процесінде ғылыми-техникалық құралдарды пайдаланудың қорытындыланған тәртібі ҚІЖК-нің 129-бабында тұжырымдалған. Қылмыстық процесте ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануды реттейтін жекелеген ережелер қылмыстық іс жүргізу құқығының өзге де көздерінде бар.

"Жедел-ізвестіру қызметі туралы" Заң жедел-ізвестіру қызметінің субъектілерінің міндеттерін негізге ала отырып, анықтау жүргізу мақсатында ғана емес, сонымен бірге өзге де ерекшелігі бар мақсаттарда ғылыми-техникалық құралдарды қолданудың

регламентін белгілейді. Дәлелдеуге байланысты қызметке қатысты айтатын болсақ, жоғарыда аталған заң мынадай тәртіп белгілейді:

-жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдар қажетті ғылыми-техникалық немесе өзге де арнаулы таным-білімі бар лауазымды адам мамандардың көмегін пайдалануға құқылы (8-бап, "е" тармағы);

-дәлелдеу мақсатында жалпы және арнайы іс-шаралар қолданылуы мүмкін:

а) арнаулы техникалық құралдарды қолдану (11-бап, 2-бөлік);

ә) почта-телеграф байланысы арналарында сыртқы белгілері бойынша жедел-ізвестіру;

ә) телефонмен және өзге де сөйлесулерді тыңдау; байланыстың техникалық арналарынан, компьютерлік жүйелерінен және өзге техникалық құралдардан хабарламаларды алып тастау;

б) арнаулы техникалық құралдарды (дыбыс-бейнежазбаларды, кино-сурет түсірілімдерін және басқа техникалық құралдарды) пайдалана отырып байқау (11-баптың 3-бөлігі, 12-бап-тың 2-бөлігі)

-жедел-ізвестіру қызметінің субъектілері болып табылатын органдар міндеттерін шешу мақсатында байланыс кәсіпорындарының телефон коммуникациялары мен байланыстың почта арналарын пайдалануға байланысты арнайы жедел-ізвестіру іс-шараларын іске асыруды техникалық тұрғыдан Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік органдары жүзеге асырады (12-бап, 2-бөлігі).

Жоғарыда аталған заңның 14-бабының мағынасынан туындайтыны сияқты техникалық құралдарды пайдалану арқылы жедел-ізвестіру іс-шараларын жүзеге асыру нәтижесінде алынған материалдар оларды қылмыстық іс жүргізу заңдарына сәйкес тексергеннен кейін қылмыстық істер бойынша дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен, ғылыми-техникалық құралдарды пайдалануға байланысты осы заманғы заңда төмендегі бағыттар бойынша нұсқамалар бар, олар:

а) дәлелдемелік ақпаратты ерекшелігі бар материалдық құралда белгілеу мақсатында ғылыми-техникалық құралдарды тікелей қолдану, бұл орайда ақпаратты сақтаушы материалдық (техникалық) құралдың өзі заттай айғақтардың категориясына көшеді.

ә) жария және жария емес ақпаратты жинау мақсатында ғылыми-техникалық құралдарды қолдану, бұл орайда кейін белгіленген процессуалдық нысан беруді талап ететін ақпарат дәлелдемелік сипатта пайдаланылуы мүмкін;

б) ғылыми-техникалық құралдарды қолдану негізінде дәлелдемелердің дербес түрлерін қалыптастыру (мәселен, күрделі сот сараптамаларын жүргізу);

в) дәлелдемелерді жинауға арналған құрал ретінде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану;

г) қылмыстық сот ісін жүргізу мақсаттарынан тыс ғылыми-техникалық құралдарды қолдану арқылы алған ақпаратты дәлелдемелік сипатта пайдалану (материалдық өндіріс, банк операциялары, шаруашылық басқару және тағы басқа да салаларда қалыптасатын статистикалық, оперативтік және өзге де ақпаратты талап ету) [2,77 б].

Қылмыстық процесті жүргізуді дәлелдеу мақсатында ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану ҚДЖК-нің 129-бабында белгіленген талаптарға жауап беруі тиіс, олар:

-заңда тікелей көзделуі немесе оның нормалары мен принциптеріне қарама-қайшы болмауы;

-адамдар мен қоршаған орта үшін ғылыми-техникалық құралдарды пайдаланудың қауіпсіздігі;

-қолданылатын құралдың ғылыми қисындылығы және техникалық сенімділігі;
-ғылыми-техникалық құралдың құқықтық тұрғыдан қорғалуы (патентінің болуы, субъектілерге осы құралдарды пайдалану құқығының берілуі және т.т.).

Мұндай процессуалдық маңызы бар шарттар біздің көзқарасымызша мыналар болып табылады:

-нақты ғылыми-техникалық құралды қолдану туралы уәкілетті адам шешімінің негізділігі және себептілігі;

- маманның іс-қимылын процессуалдық іс жүргізуге тарту арқылы құралды қолданудың іс жүзіндегі орындылығы мен өзін ақтайтындығы;

-ғылыми-техникалық құралдарды қолдануға рұқсат берілетін процессуалдық (тергеу мен сот) іс-қимылдар тізбесін нормативтік тұрғыдан бекіту (мәселен, соттық-медициналық куәландыруды жүргізу кезінде бейне жазбаға түсіру және басқалары бізге орынсыз болып көрінеді);

-ғылыми-техникалық құралдарды қолдану фактісін белгілеу (процессуалдық бекіту) тәртібін регламенттеу;

-ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану арқылы алынған материалдардың дұрыстығы мен түпнұсқалылығын тексерудің процессуалдық тәртібі[3,101б].

Ғылыми-техникалық құралдарды қолдану үшін жалпыға мәлім іске жіберілетіндігі өлшемдерімен қатар тандап алынған құралдың шешілетін міндеттерге сәйкес келуінің де маңызы бар.

Ғылыми-техникалық құралдарды қолданудың процессуалдық кепілдіктер жүйесі заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етуге тиіс, мұның өзі құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасауға жол берілмейтіндігін білдіреді. Мұндай санкциялар, мәселен, телефон арқылы сөйлесуді және өзге де әңгімелерді тындаған кезде көзделеді. Дәлелдеу құқығы дәлелдеме теориясының құрамдас бөлігі болып табылады. Н. С. Алексеев атап көрсеткеніндей, дәлелдеме теориясы "дәлелдеме тарихының мәселелерін, олардың теориялық негіздерін, заңдық регламенттің даму сипаттамасын, шетел мемлекеттеріндегі түрлі жүйелерді, даулы теориялық проблемаларды қамтиды".Қылмыстық іс жүргізу құқығындағы дәлелдеме теориясының орнын белгілей келіп Г.М.Миньковский былай деп жазды: "Дәлелдеме теориясы қылмыстық процесс ғылымының бір бөлігі болып табылады, ол бөлік анықтауда, алдын ала тергеуде және сотта дәлелдеу процесін зерттеуге арналған.Дәлелдеу теориясы мынадай мәселелерді талдайды: а) таным процесінің бір түрі ретінде объективті шындықты дәлелдеу туралы; б) осы процесте танымның негізі және шындықтың өлшемі ретінде керінетін қоғамдық тәжірибенің өзгеше нысандары туралы; в) қылмыстық істерді тергеу және талқылау кезінде таным объектісінің ерекшелігі мен мазмұны туралы; г) қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлелдемелер ұғымы, олардың түрлері мен жіктелуі туралы; дәлелдемелерді пайдаланудың және оларды бағалаудың принциптері мен ережелері туралы;д)соттық зерттеудің объективтілігіне кепілдіктер беру туралы[4,87б]. Дәлелдеме теориясының мазмұны дәлелдеу құқығының мазмұны үшін шешуші болып табылады. П.С.Элькиндтің пікірі бойынша дәлелдеу құқығын дәлелдемелерді жинақтаудың, тексерудің және бағалаудың мақсатын, мазмұнын, тәртібін, шектерін және құқықтық құралдарын реттейтін қылмыстық іс жүргізу нормаларының жүйесі, сондай-ақ осындай бағалаудан туындайтын құқық қолдану органдары қорытындыларының негізділігі мен дәлелділігі деп түсіну керек.

Дәлелдеудің мақсаты ретінде шындықты айқындаудың процессуалдық құқықтық табиғаты болады. Қылмыстық, сот ісін жүргізу міндеттерінің бірі ҚІЖК-нің 8-бабында қылмысты тез және толық ашу деп көрсетіледі. Одан әрі ҚІЖК-нің 24-бабында істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін соттың, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының заңда қозделген барлық шараларды қабылдауға міндетті екендігі ескертіледі.

Шындық ұғымының өзі міндеттер мен принциптерге арналған тарауда да аталады. Атап айтқанда ҚДЖК-нің 24-бабында былай делінген: "сот тараптардың пікірімен байланысты емес және өз бастамашылығымен қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтау үшін қажетті шаралар қолдануға құқылы"[5,1126].

Шындық ұғымын қылмыстық процестің принциптерімен өзара байланыста қарау қажет, мұның өзі оған айрықша маңыз береді. Бұл ережелер өзінің мәнісінде мынаны көздейді: қылмысты ашу өмірде орын алған жағдайларды анықтауды мақсат етеді, ал зерттеудің объективтілігі-іс бойынша дәлелдемелерді алу және бағалау процесінде алаламай және алдын ала тон пішпей адалдық таныту. Сонымен, осы бөліктегі заң ережелерінің мағынасы қол жеткізген білімнің тану объектісіне сәйкес келуі қажеттігін ескертеді. Объекті туралы білімнің объектінің шынайы белгілеріне сәйкес келуі шындық болып табылады. Қылмыстық сот ісін жүргізуде материалдандырылатын дәлелдемелермен өткеннің бейнесін ойша қалпына келтіру арқылы шындыққа қол жеткізіледі. Осы шындық дәлелдеме теориясында материалдық шындық деп аталады. М.С.Строгович қылмыстық процестегі материалдық шындықты тергеудегі және шешілу үстіндегі істің жай-жапсары туралы, қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдардың кінәлі екендігі немесе кінәсіз екендігі туралы тергеу мен сот қорытындыларының объективті шындыққа толық және дәлме-дәл келуі деп анықтайды[6,1316].

Әрі қарай ол өз ойын материалдық шындық дегеніміз объективті шындық деп қорытындылайды. М.С.Строговичтің пікіріне В.Д.Дороховтың анықтамасы да жақын келеді, соңғысы объективті шындық дегеніміз объективті шындықты дұрыс бейнелейтін адамзат білімдерінің мазмұны және ол субъектіге, адамға, адамзатқа тәуелсіз деп түсіндірді.

Атап айтқанда, шындық дегеніміз-болмыстың өзі емес, объективті болмысты дұрыс танудың нәтижесі. Ол объективті, өйткені оның мазмұны бейнеленетін объектіге сәйкес келеді. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласында объективті шындықты әлдеқайда кеш түсіну объективті шындықта субъективті бейнелеудің жоғарғы шыңына шығарады және объективтік шындықты зерттелетін фактілер мен жағдайларға субъективтік пайымдаудың толық және дәлме дәл сәйкес келуі деп анықтайды[7,996].

Қорытындылай келе, шындықтың салыстырмалылығы тарихи, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы танымның шектеулілігімен алдын ала анықталады. Бірақ шындық объективті болса, онда кез келген салыстырмалы шындықты абсолюттік білімнің элементтері болады. Бұл орайда философия абсолюттік шындықты тақырыпты толық, егжей-тегжейлі қамтыған және танымның одан әрі даму барысында жоққа шығарылуы мүмкін емес білім деп бағалайды. Осыны ескерсек, қылмыстық сот ісін жүргізуде қол жеткізілетін шындықтың сипаты туралы мәселені шешу дәлелдеме теориясы үшін принципті түрде маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Конституциясы 2017ж
2. ҚР Қылмыстық процестік кодексі Алматы 2014ж
3. Қаратаев Т.Ж ҚР Қылмыстық іс жүргізу құқығы Шымкент 2017ж
4. ҚР Қылмыстық іс жүргізу құқығы Қысқаша курс Алматы Жеті Жарғы 2013ж
5. ҚР Қылмыстық процестік құқығы Дәрістер курсы Алматы Жеті Жарғы 201ж
6. Уголовный процесс. / Под ред. Н.А. Лупинский. М.1998г. 29 б.
7. Уголовный процесс Казахской ССР. Под ред. М.Мамутова и Ю. Д.

УДК 347.91/95

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВОСУДИЕ: ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО СУДЕБНОГО ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА

Мадзигон Анастасия Олеговна

Преподаватель юридических дисциплин
Колледжа Академии «Кайнар»
Алматы, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы внедрения цифровых технологий в судопроизводство Республики Казахстан, а именно ведения делопроизводства гражданского дела в электронном формате, принятые нормы процессуального закона и проблемы применения нововведений на практике.

Ключевые слова: цифровизация, правосудие, защита гражданских прав, Судебный кабинет, электронное делопроизводство, электронный формат гражданского дела, электронный документ, материалы гражданского дела, судопроизводство.

Развитие цифровых технологий в каждом году стремительно ускоряется. Сегодня уже никого не удивит фразой «электронное правительство» или «электронный документ». Общество, которое развивается в ногу со временем, формирует развивающееся и конкурентноспособное государство.

Цифровые технологии становятся частью не только быта, но и повседневной профессиональной деятельности. Нельзя не отметить, что цифровизация активно приходит и в судебную систему.

Во исполнение Плана Нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Первого Президента Нурсултана Назарбаева проводится активная реформа судебной системы, дабы обеспечить доступность правосудия, максимальную реализацию прав участников гражданского судопроизводства, своевременную защиту и восстановление нарушенных прав и свобод личности, интересов общества и государства.

Об этом также упомянул Глава государства Токаев Касым-Жомарт в своем послании от 2 сентября 2019 года.

Для модернизации процесса оправления правосудия была создана и введена с 2016 года Информационная система «Төрелік», которая в настоящее время является рабочей платформой судов Республики Казахстан. С ее помощью был автоматизирован и ускорен процесс приема, обработки и передачи заявлений, а также документов по делу, сняты вопросы общества и заинтересованных лиц по всем процессуальным моментам работы судов, минимизированы возможности для любого проявления каких-либо субъективных факторов при организации работы судов.

На базе ИС «Төрелік» для сторон по делу был разработан сервис «Судебный кабинет», который предназначен для лиц, участвующих в деле: подачи заявлений, обращений, жалоб и ходатайств, а также для отправки писем в судебные органы Республики Казахстан. Посредством данного сервиса можно произвести поиск судебных документов и дел, оплатить онлайн государственную пошлину, отслеживать ход рассмотрения дела, получить частично государственную услугу "Апостилирование официальных документов, исходящих из судебных органов", перейти на форум "Талдау" и многое другое.

Одним из шагов по осуществлению судебной реформы стал Закон РК от 02.04.2019 г. № 241-VI, благодаря которому Гражданско-процессуальный кодекс Республики Казахстан был дополнен Главой 11-1 Особенности электронного судопроизводства.

Данная глава представлена тремя статьями: 133-1 Формат гражданского судопроизводства, 133-2 Электронные документы и 133-3 Участие в судебном заседании путем использования технических средств связи.

Законодатель закрепил право лица, участвующего в деле, его представителя, а также свидетелей, экспертов, специалистов и переводчиков не только на использование электронных документов в судопроизводстве, но и на возможность выбора формата гражданского судопроизводства, и на участие в судебном заседании путем использования технических средств связи.

Так согласно пункту 1 статьи 133-3 ГПК РК лица, участвующие в деле, их представители, а также свидетели, эксперты, специалисты, переводчики могут участвовать в судебном заседании путем использования технических средств связи по заявленному ими ходатайству или по инициативе суда.

Используемые для участия в судебном заседании технические средства связи должны обеспечивать возможность установления председательствующим личности лица, участвующего в деле, а также проверки полномочий представителя.

При отсутствии такой технической возможности реализация права на участие в судебном заседании обеспечивается судом по месту жительства лица, участвующего в деле (п. 2 ст. 133-3 ГПК РК).

В случае если для обеспечения участия в деле военнослужащих, лиц, находящихся в лечебных учреждениях, учреждениях социальной защиты населения, а также в местах содержания под стражей или лишения свободы, используются технические средства связи этих учреждений, то установление личности, получение подписки о разъяснении им судом, рассматривающим дело, прав и обязанностей и предупреждении об ответственности за их нарушение осуществляются при содействии администрации этих учреждений. (ч. 1 п. 3 ст. 133-3 ГПК РК). Как показывает практика, применение данных норм не только значительно экономит государственные средства и человеческие ресурсы, например, по доставлению в процесс лица, содержащегося под стражей, но и средства граждан, проживающих в другом населенном пункте.

Однако, система электронного оправления правосудия имеет еще некоторые недостатки, которые требуют доработки.

Статья 133-1 ГПК РК регламентирует формат гражданского судопроизводства, где в пункте первом сказано, что гражданское судопроизводство ведется в бумажном или электронном формате в зависимости от избранного истцом способа обращения в суд. С введением в действие данной нормы законодатель наделил истца правом избирать удобный для него формат ведения судопроизводства. В свою очередь пункт 2 этой же статьи гласит «Суд с учетом мнения сторон и технических возможностей ведения процесса может изменить формат судопроизводства, о чем выносит мотивированное определение».

Из диспозиции статьи 133-1 ГПК РК следует, что если у истца имеется возможность и желание ведения судопроизводства в электронном формате, а у суда, куда он обратился за защитой прав, - такая возможность, и, как правило, такая возможность у большинства судов Республики Казахстан на сегодняшний день имеется, то формируется электронное гражданское дело.

И уже на данном этапе судопроизводства стороны по делу сталкиваются с первой проблемой: невозможностью реализовать свое право. Во-первых, сторона по делу, получив доступ к личному судебному кабинету, не имеет возможности ознакомления ни с

исковым заявлением с приложенными документами, поданными в электронном формате, ни с остальными материалами гражданского дела, кроме как с судебными актами, изданными по делу рассматривающим судом, что противоречит ст. 46 ГПК РК. Как происходит процедура ознакомления с материалами дела на практике? Лицо, участвующее в деле, подает заявление об ознакомлении с материалами гражданского дела в электронном формате посредством судебного кабинета. И после получения разрешения судьи, имеет возможность ознакомиться с интересующими материалами по делу в бумажном варианте и сделать с них копии.

Данная процедура не только противоречит действующим нормам ГПК РК, в частности п. 3 ст. 133-1 «При ведении судопроизводства в электронном формате формируется электронное гражданское дело...», но и прямо нарушает права участников процесса. Кроме того нарушаются права тех лиц, которые не имеют возможности прибыть в суд для ознакомления и будут участвовать в судебных заседаниях путем использования технических средств связи.

Более того, участник процесса при ведении гражданского дела в электронном формате не имеет возможности ознакомливаться и получать копии документов, предоставленных другими участниками процесса, в случае предоставления таковых через систему Судебный кабинет, что лишает права, предусмотренного ст. 72 процессуального законодательства, оспаривать факты, приводить доказательства и возражения против доказательств. Как показывает практика, нередко участники процесса, своевременно не получив копию представленного документа посредством судебного кабинета, лишаются права оспаривания факта и предоставления необходимых доказательств в силу окончания сроков подготовки по делу (п. 1 ст. 73 ГПК РК). Фактически получается, что дело ведется в бумажном формате, и лишь судебные акты, изданные по делу, посредством Судебного кабинета предоставляются сторонам в электронном.

Согласно части второй пункта 3 ст. 133-1 ГПК РК подлинником судебного акта является электронный судебный акт, размещенный в автоматизированной информационной системе суда. По рассмотрении дела по существу и вступления решения в законную силу, сторона по делу получает копию вынесенного решения суда (ст. 234 ГПК РК).

На данном этапе участник процесса сталкивается с еще одной проблемой. Копия решения суда, размещенная в Судебном кабинете и заверенная электронной цифровой подписью судьи является ненадлежащее оформленным и заверенным документом для регистрирующего органа. И в случае личного обращения, а не посредством электронного портала, гражданина в государственный орган необходимо предъявить документ, заверенный рукописной подписью судьи и оттиском печати суда, вынесшего решение, с отметками о вступлении в законную силу.

В первую очередь, это противоречит пункту 1 статьи 10 Закона об электронном документе и электронной цифровой подписи «электронная цифровая подпись равнозначна собственноручной подписи подписывающего лица и влечет одинаковые юридические последствия».

Во-вторых, пункту 1 статьи 133-2 ГПК РК: Процессуальные акты и действия суда, лиц, участвующих в деле, могут быть оформлены в форме электронного документа, удостоверенного электронной цифровой подписью. Указанные документы равнозначны документам в письменной форме.

Данные недостатки системы электронного правосудия, как на стадии подготовки дела к судебному разбирательству и рассмотрению дела по существу, так и на стадии исполнения судебного решения, возникают в силу несоответствия процессуальному законодательству системных возможностей, предоставленных сервисом «Судебный

кабинет», и Инструкции по делопроизводству в районном и приравненном к нему суде по программе «Единая автоматизированная информационно-аналитическая система судебных органов Республики Казахстан». Именно согласно последнему суды оформляют документы и ведут гражданское делопроизводство. Введение полного доступа лиц, участвующих в деле, к электронному формату гражданского дела упростит судопроизводство и в полной мере обеспечит правами граждан, что сэкономит время и средства, позволит достичь максимальной прозрачности и доступности судебной системы для населения страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Гражданский процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.).
2. Послание Главы государства Токаева К. народу Казахстана от 02.09.2019 г. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.
3. Интернет сервис «Судебный кабинет» - <https://office.sud.kz/>.
4. Интернет ресурс Верховного Суда Республики Казахстан - <https://sud.gov.kz/rus/content/informacionnye-tehnologii-v-sovremennyh-sudah-kazahstana>.
5. Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.11.2019 г.).
6. Инструкция по делопроизводству в районном и приравненном к нему суде по программе «Единая автоматизированная информационно-аналитическая система судебных органов Республики Казахстан» Утверждена распоряжением и.о. Руководителя Департамента по обеспечению деятельности судов при Верховном Суде Республики Казахстан (аппарата Верховного Суда Республики Казахстан) от 21 июня 2012 года № 255.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы, Беркинбекова Ажар Мухамеджановна, Сейдинова Мадина Абдрашитовна, (Қарағанды қ.) ЗАҢСЫЗ ЖОЛМЕН КЕЛГЕН АҚШАЛАЙ ҚАРАЖАТТАРДЫ НЕМЕСЕ БАСҚА МҮЛІКТІ ЗАҢДАСТЫРУДЫ ТЕРГЕУ БОЙЫНША ЖАҢА ШАРАЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУГЕ ЖӘНЕ ӘЗІРЛЕУГЕ АРНАЛҒАН НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР.....	2
Ерлан Узбеков (Нұр-Сұлтан, Қазақстан) ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК И ТАКТИКА ЗАДЕРЖАНИЯ ПОДОЗРЕВАЕМОГО.....	5
Олжабаева Ксения Булатовна (Нур-Сұлтан, Қазақстан) Особенности защиты персональных данных в Республике Казахстан при прохождении собеседования по трудоустройству.....	9
Байжуманова Айгерим Мажибековна (Талдықорған, Қазақстан) ҚАЗАҚСТА РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	16
Абишев Шыңғыс, Байжуманова Айгерим Мажибековна (Талдықорған, Қазақстан) РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	21
Липчанская Мария Александровна, Отставнова Елена Александровна (Саратов, Россия) ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО.....	26
Раймбаева Замира Камалжановна, Тинистановна С.С. (Талдықорған қаласы) АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ТАНЫМДЫҚ МӘНІ.....	31
Utegaliyeva Kamila Issagalikyzy (Shymkent, Kazakhstan) LEGAL RESPONSIBILITY, ITS FEATURES AND STAGES.....	35
Мусаева Бибинур Муталимовна (Уральск, Қазақстан) АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	38
Кукеев Аскар Кульчимбаевич (Шымкент, Қазақстан) ВОЕННО-СУДЕБНЫЕ ОРГАНЫ В СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ИХ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ.....	41
Хатамова Дилрабо Анваровна, Умирова Сабохат Қувондиқовна, Джунаев Фарход Абдухамидович (Ўзбекистон, Навоий) ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ – АДОЛАТ МЕЗОНИ.....	45
Salimov Sayyodjon Said o'g'li (Navoiy, O'zbekiston) SAYLOVLAR – DEMOKRATIK INSTITUT SIFATIDA.....	47
Ismailov Sarvarbek Anvarbekovich (Andizhan, Republic of Uzbekistan) LEGAL BASIS FOR THE REGULATION OF PAWNSHOPS.....	49
Choriev Murod Shokirjonovich (Republic of Uzbekistan) THE SPECIFICS OF THE GIVERS RESPONSIBILITIES UNDER THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN.....	52
Туганбаева Нурсулу Борисовна, Жайлин Габиден Айнашевич (Қаскелең, Қазақстан) ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ОБЪЕКТІЛЕРІНЕ МҮЛІКТІК ҚҰҚЫҚТАРДЫ БҰЗУ САЛДАРЫНАН КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ.....	54
Аканова Гульжан Каймолдиновна (Қостанай, Қазақстан) РЕФОРМИРОВАНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦИИ.....	58

Шекербекова М.С. (Шымкент, Қазақстан) ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨМІРШЕҢДІГІ МЕН ӨРКЕНИЕТТІЛІГІ	62
Шекербекова Майра Саткынбековна, Қожабеков Ербол Курмангазыевич (Шымкент қ, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢ ЖҮЙЕСІНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	66
Шекербекова Майра Саткынбекқызы, Оразбек Айнұр Әнуарбекқызы, Лесбек Аяжан Сыдықбайқызы (Шымкент қ, Қазақстан) ҚАЗАҚ ӘДЕП-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ БОЙЫНША МҰРАҒЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ	69
Байдалина Гаухар Шакербековна (Нур-Султан, Казахстан) УСИЛЕНИЕ ЗАКОНА В ГОСУДАРСТВЕ	74
Рахматуллаев Мубин Рахманович, Рахматуллаев Илёс Арзимуродович, Илясов Баходир Қутбидинович, Туляганова Шахноза Абдурахимовна (Ўзбекистон) Давлат ва жамият ҳамда меҳнат бозори талабларига илмий асосланган олий таълим турига доир меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларининг ишлаб чиқиш муаммолари ва унинг ечимлари	76
Абирбек Саурык Темирланович, Ешниязов Нуржан Сергалиевич (Нур-Султан, Казахстан) ПРАВОВАЯ ПРИРОДА СТАТУСА НЕПРИЗНАННЫХ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ	80
Байжанова К.У. (Алматы, Казахстан) ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРИНЦИПОВ ПРАВОСУДИЯ	85
Нурбекова Ботакөз Габитовна, Шекербекова М.С. (Шымкент қ, Қазақстан) ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША ДӘЛЕЛДЕУДЕ ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	89
Мадзигон Анастасия Олеговна (Алматы, Казахстан) ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВОСУДИЕ: ЦИФРОВИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО СУДЕБНОГО ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА	94

Научное издание

МАТЕРИАЛЫ
Международного научно-методического
журнала
**«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2020:
CENTRAL ASIA»**

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Х.Б. Маслов
Технический редактор – Е. Ешім, Е. Абиев

Подписано в печать 16.03.2020.
Формат 190х270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 10 экз.